University of Groningen

Door Prometheus geboeid. De autonomie en autoriteit van de moderne Nederlandse auteur
Verstraeten, Pieter

Published in:
Tijdschrift voor Geschiedenis

DOI:
[10.5117/TVGESCH2016.4.BOEK](https://doi.org/10.5117/TVGESCH2016.4.BOEK)

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:
2016

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Verstraeten, P. (2016). Door Prometheus geboeid. De autonomie en autoriteit van de moderne Nederlandse auteur. *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 129(4), 672-674.
<https://doi.org/10.5117/TVGESCH2016.4.BOEK>

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

Boekbesprekingen

Geschiedtheorie en -filosofie, tijdvakoverschrijdend

- Peter Burke, *What is the history of knowledge* 635
JACQUES BOS
- Jouni-Matti Kuukkanen, *Postnarrativist philosophy of historiography* 637
JAAP DEN HOLLANDER
- Chris Quispel, *Anti-Joodse beeldvorming en Jodenhaat. De geschiedenis van het antisemitisme in West-Europa* 639
REMCO ENSEL
- Paul Tummers e.a. ed., *Limburg. Een geschiedenis. Deel 1: tot 1500; deel 2: 1500-1800; deel 3: vanaf 1800* 641
JOS PERRY

Oudheid

- Alain Bresson, *The making of the ancient Greek economy. Institutions, markets, and growth in the city-states* 644
MIKO FLOHR

Middeleeuwen

- Daniël Postma, *Het zodenhuis van Firdgum. Middeleeuwse boerderijbouw in het Friese kustgebied tussen 400 en 1300* 646
MENNO DIJKSTRA
- Sabine Rogge en Michael Grünbart ed., *Medieval Cyprus. A place of cultural encounter* 648
LOUIS SICKING

Nieuwe Tijd

- Jacques Baartmans, *Alexander Philip van der Capellen (1745-1787). De tragische lotgevallen van een dienaar van prins Willem V* 650
JOOP W. KOOPMANS
- Edward De Maesschalck, *Oranje tegen Spanje. Eenheid en scheiding van de Nederlanden onder de Habsburgers (1500-1648)* 652
ANTON VAN DER LEM
- Antoine Lilti en Céline Spector ed., *Penser l'Europe au XVIIIe siècle: commerce, civilisation, empire* 654
WYGER R.E. VELEMA
- Theo Thomassen, *Onderzoeksgids. Instrumenten van de macht. De Staten-Generaal en hun archieven 1576-1796* 656
HANNIE KOOL-BLOKLAND
- Jasper van der Steen, *Memory wars in the Low Countries, 1566-1700* 658
ALEXANDRA WALSHAM
- Adriaan van Riemsdijk, *Fabrice de Bassecourt (1578-1650). Priester en dominee. Een biografische schets* 660
JAAP GERAERTS

Nieuwste Tijd

- Remieg Aerts e.a. ed., *In dit Huis. Twee eeuwen Tweede Kamer* 662
RUUD KOOLE
- Bas van Bommel, *Classical humanism and the challenge of modernity. Debates on classical education in 19th-century Germany* 664
PIETER DHONDT
- Frits Boterman, *Duitse daders. De jodenvervolgning en de nazificatie van Nederland (1940-1945)* 666
DANIEL KNEGT
- Roberto Dagnino, *Twee leeuwen, een Kruis. De rol van katholieke culturele kringen in de Vlaams-Nederlandse verstandhouding (1830-ca. 1900)* 667
TYMEN PEVERELLI

- Christian Dahl en Tue Andersen Nexø ed., *To be unfree. Republicanism and unfreedom in history, literature, and philosophy* 669
GERRIT VOOGT
- Laurens Ham, *Door Prometheus geboeid. De autonomie en autoriteit van de moderne Nederlandse auteur* 672
PIETER VERSTRAETEN
- Coen Hilbrink, *Knokploegen. Religie en gewapend verzet, 1943-1944*; Hans Schippers, *De Westerweelgroep en de Palestinapioniers. Non-conformistisch verzet in de Tweede Wereldoorlog* 674
MILAN M. VAN LANGE
- Gert Oostindie, *Soldaat in Indonesië 1945-1950. Getuigenissen van een oorlog aan de verkeerde kant van de geschiedenis* 677
MUHAMMAD YUANDA ZARA
- Klaartje Peters, *Een doodgewoon kabinet. Acht jaar Paars 1994-2002* 679
ANNE BOS
- Fenneke Sysling, *De onmeetbare mens. Schedels, ras en wetenschap in Nederlands-Indië* 681
ANDREAS ZANGGER
- Martin Thomas, *Fight or flight. Britain, France, and their roads from empire* 683
TOM MENDER
- Anna Wolf-Powęska, *Memory as burden and liberation. Germans and their Nazi past (1945-2010)*; Liesbeth Hoeven, *Een boek om in te wonen. De verhaalcultuur na Auschwitz* 685
ILSE RAAIJMAKERS
- Sytze van der Zee, *Harer Majesteits loyaalste onderdaan. François van 't Sant 1883-1966* 688
HAN VAN BREE

RIJKSMUSEUM FELLOWSHIP PROGRAMME 2017–2018

WE INVITE APPLICATIONS FROM OUTSTANDING CANDIDATES WORKING ON THE ART AND HISTORY OF THE LOW COUNTRIES. THE AIM OF THE PROGRAMME IS TO TRAIN A NEW GENERATION OF INQUISITIVE OBJECT-BASED SPECIALISTS, AND TO FURTHER OUR UNDERSTANDING OF NETHERLANDISH ART AND HISTORY FOR THE FUTURE. THE CALL IS OPEN TO THOSE PURSUING CAREERS AS ART HISTORIANS, CURATORS, CONSERVATORS, HISTORIANS AND SCIENTISTS.

CLOSING DATE FOR APPLICATIONS:

12 MARCH 2017

APPLY NOW!
RIJKSMUSEUM.NL/FELLOWSHIPS

THE RIJKSMUSEUM FELLOWSHIP PROGRAMME IS SUPPORTED BY
THE ANDREW W. MELLON FOUNDATION ★ MIGELIEN GERRITZEN FUND ★ DR. ANTON C.R. DREESMANN FUND ★ MANFRED & HANNA HEITING FUND ★ JOHAN HUIZINGA FUND

FOUNDER

PHILIPS

MAIN SPONSORS

UDSCHRIFT VOOR
BankGiroLoterij

ING

kpn

Geschiedtheorie en -filosofie, tijdvakoverschrijdend

Peter Burke, *What is the history of knowledge?* (Polity Press; Cambridge, 2016) 156 p., €10,16
ISBN 97807456669847

De geschiedenis van de kennis

Hoe ontstaat een nieuwe wetenschappelijke discipline? Nieuwe vakgebieden in de wetenschap komen over het algemeen niet uit het niets voort, maar hebben hun wortels in bestaande vakgebieden. Een van de mogelijke wegen waarlangs een nieuwe discipline zich ontwikkelt is die van de differentiatie. Wetenschappers onderscheiden in het brede scala van fenomenen dat zij in hun vakgebied bestuderen een bijzondere groep objecten, die ze met nieuwe methoden beginnen te onderzoeken. Op die manier zijn disciplines als de organische chemie of de atoomfysica ontstaan, maar ook bijvoorbeeld de economische geschiedenis. Een tweede manier waarop nieuwe vakgebieden zich ontwikkelen is de weg van de integratie. In dit geval wordt een nieuw veld van onderzoek in het leven geroepen door het vanuit verschillende disciplinaire perspectieven te gaan bestuderen. De bestuurskunde wordt bijvoorbeeld vaak als een integratieve discipline beschouwd, waarin het openbaar bestuur geanalyseerd wordt vanuit de politicologie, de sociologie, de economie, het recht, de bedrijfskunde, enzovoorts.

De geschiedenis van de kennis die Peter Burke schetst in *What is the history of knowledge?* is eveneens een vakgebied dat gekenmerkt wordt door de integratie van een veelheid van perspectieven. Volgens Burke heeft dit vakgebied zich vanaf het begin van de jaren negentig in snel tempo ontwikkeld, waardoor inmiddels sprake is van een bloeiende 'semi-discipline' met eigen instituten, leerstoelen, genootschappen en tijdschriften. De groeiende interesse in kennis als object van

historisch onderzoek hangt samen met hedendaagse debatten over de digitale revolutie en de informatiesamenleving, maar heeft tegelijkertijd oudere wortels. Burke wijst erop dat de geschiedenis van de kennis in feite al een centraal thema was in het werk van filosofen als Bacon, Condorcet en Comte. In de moderne academische geschiedbeoefening is de kennisgeschiedenis vooral geworteld in de boekgeschiedenis – in haar gedaante van een sociale geschiedenis van het lezen en van de informatieverbreiding – en in de wetenschapsgeschiedenis. Buiten de geschiedschrijving is volgens Burke in de eerste plaats de kennissociologie van belang, een traditie waarvoor Karl Mannheim al voor de Tweede Wereldoorlog het fundament heeft gelegd, en die vanaf de jaren zeventig een belangrijke vertegenwoordiger heeft in de persoon van Pierre Bourdieu. Bruno Latour begint aan het eind van de jaren zeventig kennis en wetenschap vanuit een antropologisch perspectief te bestuderen, en heeft daarmee ook een grote invloed op de ontwikkeling van de *science and technology studies*. In dit veld wordt de normatieve benadering van de traditionele wetenschapsfilosofie vervangen door een gedetailleerde analyse van de wetenschappelijke praktijk. Een laatste invloedrijke benadering van kennis die Burke noemt, is het historisch-filosofische perspectief van Michel Foucault, die vooral de relatie tussen kennis en macht benadrukt.

De kennisgeschiedenis wordt gevoed door al deze perspectieven – en nog vele andere. Dat maakt het schrijven van een inleiding tot

deze nieuwe historische subdiscipline tot een heikele onderneming. Van een overzichtelijke verzameling methoden en concepten is immers geen sprake. Dat is ook duidelijk zichtbaar in Burkes boek. Het hoofdstuk waarin hij de belangrijkste concepten van de kennisgeschiedenis behandelt – van nieuwsgierigheid, innovatie en *tacit knowledge* tot interdisciplinariteit, kennismanagement en professionalisering – is bij gebrek aan een betere systematiek alfabetisch geordend. Het hoofdstuk over de processen die de kennisgeschiedenis bestudeert, heeft een minder arbitraire opbouw, maar waaiert eveneens zeer breed uit. In de geschiedenis van de kennis gaat het volgens Burke uiteindelijk steeds om de transformatie van stukken informatie tot kennis. In dit proces kunnen vier stadia onderscheiden worden: het verwerven, analyseren, verspreiden en gebruiken van kennis. Elk van deze vier stadia bespreekt Burke vanuit verschillende disciplines en aan de hand van zeer diverse voorbeelden. Zo heeft de verwerving van kennis te maken met vormen van observatie in verschillende wetenschapsgebieden, met wetenschappelijke expedities, en met het opslaan en vindbaar maken van informatie. Onder de analyse van kennis verstaat Burke zaken als statistische kwantificatie, classificatie (zowel de ordening van objecten binnen een wetenschapsgebied als de verdeling van het hele domein van kennis in verschillende disciplines), interpretatie in de geesteswetenschappen, en de constructie van verhalende syntheses (zoals vooral in de geschiedschrijving gebeurt). De verspreiding van kennis is zichtbaar in interculturele contacten, in vertalingen en vormen van popularisering, maar ook – in negatieve vorm – in censuur. Burkes bespreking van het gebruik van kennis, ten slotte, strekt zich uit van de contrareformatie, via Europese

en Aziatische bureaucratieën naar de VOC en het moderne bedrijfsleven.

De eruditie die Burke tentoonspreidt in zijn bespreking van het brede en diverse veld van de kennisgeschiedenis is immens. Hij illustreert zijn betoog met kundig beschreven voorbeelden, uit diverse historische perioden, en zowel uit de Europese als uit de niet-westerse geschiedenis. Bovendien beschikt Burke over een grondige kennis van theoretische perspectieven buiten de geschiedbeoefening. Burkes boek roept echter ook vragen op, die vooral te maken hebben met de status van de kennisgeschiedenis. Is het werkelijk mogelijk en zinvol om concepten en benaderingen uit zo veel verschillende vakgebieden tot een nieuwe en min of meer coherente discipline te integreren? Of hebben we hier te maken met een ‘epistemological turn’ die naadloos past in de reeks van steeds sneller opkomende en voorbijgaande ‘turns’ in de geschiedschrijving? Het is in dit verband opmerkelijk hoe weinig specifiek de problemen en vooruitzichten zijn die Burke aan het einde van zijn boek schetst. Het probleem van het relativisme en de vraag naar het geconstrueerde karakter van menselijke kennis, bijvoorbeeld, zijn meer dan bekende kwesties in de wetenschapsfilosofie, het probleem van het anachronisme speelt in de hele geschiedbeoefening, en de genderkwestie zou een aandachtspunt moeten zijn voor alle disciplines in de geestes- en sociale wetenschappen. Evenmin verrassend zijn Burkes verwachtingen dat kennisgeschiedenis een ‘global turn’ zal gaan doormaken, meer aandacht zal gaan besteden aan het sociale aspect van kennis en zich meer op langetermijnprocessen zal gaan richten.

Jacques Bos, Universiteit van Amsterdam

Jouni-Matti Kuukkanen, *Postnarrativist philosophy of historiography* (Palgrave Macmillan; Basingstoke, 2015) 239 p., ill., \$95.00 (€84,-) ISBN 9781137409867

Voorbij het narrativisme?

Dit is een belangrijk boek voor lezers die geïnteresseerd zijn in geschiedtheorie. Het maakt een balans op van de narrativistische stroming die het debat in de laatste halve eeuw heeft gedomineerd en presenteert het resultaat in een kraakheldere analytische stijl. De auteur, Jouni-Matti Kuukkanen, heeft een internationale reputatie op het gebied van de wetenschapsgeschiedenis en de wetenschapsfilosofie. Na een studie geschiedenis en filosofie in achtereenvolgens Finland en Amerika promoveerde hij in 2006 te Edinburg op een dissertatie over Thomas Kuhn. Van 2008 tot 2011 nam hij deel aan een onderzoeksproject in Leiden, waar het plan voor het onderhavige boek ontstond. Momenteel geeft hij leiding aan het Centre for Theoretical and Philosophical Studies of History van de Universiteit Oulu.

Met de term postnarrativisme neemt de auteur afstand van het narrativisme van met name Hayden White en Frank Ankersmit. Hij erkent dat deze auteurs de filosofie over de geschiedschrijving ingrijpend hebben beïnvloed en zegt zich te kunnen vinden in hun stelling, dat historici 'colligerende' of synthetiserende visies op het verleden presenteren waarvan de waarheid niet aantoonbaar is. Maar hij distantieert zich van hun opvatting dat de betekenis van dergelijke visies is te vinden in de 'emplotment' of structuur van een compleet geschiedverhaal. Dit 'semantisch holisme' heeft als praktisch bezwaar dat men een tekst van begin tot eind lijkt te moeten lezen om de zienswijze van een auteur te kunnen achterhalen. De auteur voert hiertegen aan dat een historische these zich in een beperkt aantal zinnen laat samenvatten, zodat de rest van de tekst kan worden gezien als

een argumentatieve ondersteuning. Hiermee heeft hij gelijk een antwoord op het theoretische bezwaar, dat argumentatie een ondergeschoven kind is in de bestaande ideeën over narratieve representatie. Dit punt weegt zwaar voor de auteur, omdat het loslaten van de correspondentietheorie van de waarheid makkelijk leidt tot de overhaaste conclusie dat geschiedschrijving slechts fictie produceert. De subjectivistische overdrijving van 'postmoderne' geschiedfilosofen als Keith Jenkins en Alan Munslow vraagt volgens hem om een duidelijke keuze voor de gedachte dat geschiedschrijving een rationele argumentatievorm is die streeft naar pragmatische waarheid ('warranted assertability').

De doelstelling van het betoog wekt sympathie, maar twee punten van kritiek kunnen niet onvermeld blijven. Het eerste punt betreft de eenzijdige typering van het semantisch holisme als een relatie van geheel en delen. Uit de narrativistische stelling dat een historische visie wordt gegenereerd door een geheel van zinnen, valt niet zonder meer af te leiden dat het lezen van alle zinnen een voorwaarde is voor het herkennen en begrijpen van een dergelijke visie. Van een voldoende voorwaarde kan in elk geval geen sprake zijn, omdat het heel goed mogelijk is een boek van a tot z te lezen zonder te begrijpen wat de visie van de auteur is. Eerstejaarsstudenten weten dat maar al te goed en ontdekken vroeg of laat dat hiervoor andere boeken over hetzelfde onderwerp nodig zijn. Ankersmit formuleert dit inzicht als volgt: 'The narrative scope of a historical narrative cannot be established by considering only *that* historical narrative. Narrative scope only comes into being when one

compares narrative interpretations with rival interpretations. If we have only *one* narrative interpretation of some historical topic, we have *no* interpretation' (*History and tropology*, p.46). Kortom, het gaat bij 'semantisch holisme' niet alleen om de *interne* relatie tussen geheel en delen, maar ook en vooral om de *externe* relatie van een geheel met andere, vergelijkbare gehelen. Dit betekent dat men op de 'argumentatieve context' van een historische these moet letten. De auteur presenteert dit als een nieuw inzicht van het postnarrativisme, maar het blijkt dus al deel uit te maken van het narrativisme.

Het tweede punt van kritiek betreft het onderscheid tussen 'meaning' en 'evidence'. De auteur schrijft hier het volgende over: 'Distinguishing between meaning and evidence means rejecting semantic holism, as the distinction establishes a border between meaning-constituting and non-constituting parts' (p.79). In Ankersmits theorie zijn beide aspecten niet goed van elkaar los te maken. Zinnen hebben volgens deze theorie een dubbele functie. Elk voor zich beschrijven ze bepaalde zaken in het verleden, in onderlinge samenhang vormen ze een totaalbeeld. Ze dragen dus in zekere zin bij aan zowel 'evidence' als 'meaning'. Kuukkanen stelt nu voor om beide functies uit elkaar te halen en ze toe te kennen aan verschillende tekstgedeelten. Als praktisch voorbeeld dient een korte bespreking van Edward Thompsons *The making of the English working class* en Christopher Clarks *The sleepwalkers*, die duidelijk moet maken dat voor het begrijpen van een these slechts een beperkt aantal zinnen nodig is en dat de rest kan worden gezien als ondersteuning.

Kuukkanens betoog maakt op mij geen sterke indruk, vooral niet waar het gaat om de narrativistische stelling van 'undecomposability'. De auteur is het duidelijk oneens met deze stelling, maar hij waagt zich niet aan een

fundamentele kritiek op Ankersmits argumentatie dat narratieve betekenis tot stand komt in een recursief, zelfreferentieel netwerk van zinnen (enigszins vergelijkbaar met De Saussures differentiële systeem van woordbetekenissen). Zonder dergelijke kritiek lukt het echter niet een alternatieve definitie van 'narrative' voor te stellen en een zinvol kader te scheppen voor het onderscheid tussen 'meaning' en 'evidence'. In het geval van Kuukkanens analyse blijft dit onderscheid ongegrond en ontbreekt een criterium om te bepalen of een willekeurige zin in een historische tekst tot de ene dan wel de andere categorie behoort. De schrijver heeft gelijk dat we niet muggenzifterig over dit sorteerprobleem moeten doen, maar ergens moet natuurlijk wel een streep worden getrokken en de vraag is waar. Tot hoever laat een narratieve ui zich afpellen voor we bij de kern van de 'meaning' komen? Zolang de auteur ons hierover in het ongewisse laat, is onduidelijk waarop de door hem beoogde 'evidence' aanhaakt.

Kortom, het semantisch holisme is nog niet van tafel. Betekent dit nu dat het boek niet in zijn opzet is geslaagd? Dat zou een voorbarige conclusie zijn, want er is ook nog zoiets als de geschiedenis van de natuurlijke wereld, al dan niet verpakt in de vorm van 'big history'. De auteur schenkt geen aandacht aan dit genre, maar als zijn voorstel ergens kans van slagen lijkt te hebben dan is het hier. Zo valt op dat bekende evolutietheoretici als Ernst Mayr, Stephen Jay Gould of David Hull wel open staan voor narrativistische ideeën, maar niet zo ver willen gaan dat ze het semantische holisme omarmen. Een belangrijke, zij het weinig genoemde reden voor deze terughoudendheid is het ideaal van wetenschappelijke kennisaccumulatie. Dit ideaal sneuvelt, zodra men aanneemt dat kennis is belichaamd in narratieve eenheden die semantisch gesloten zijn en zich derhalve niet laten

vermengen. Voor natuurwetenschappelijk georiënteerde onderzoekers is dat duidelijk een brug te ver. Dit wil niet zeggen dat semantisch holisme binnen de evolutieleer principieel ondenkbaar of onverdedigbaar zou zijn, maar vooralsnog lijkt Kuukkanens model beter aan te sluiten bij de bestaande praktijk van de

‘natuurlijke historie’. In die zin is het hier besproken boek zeker geslaagd te noemen en vormt het een aansporing om het perspectief van de filosofie van de historiografie te verbreden.

Jaap den Hollander, historicus te Haren

Chris Quispel, *Anti-Joodse beeldvorming en Jodenhaat. De geschiedenis van het antisemitisme in West-Europa* (Verloren; Hilversum, 2015) 336 p., ill., €32,- ISBN 9789087045494

Antisemitisme en de *longue durée* van afkeer en haat

Joden wordt al eeuwenlang van alles in de schoenen geschoven: de kruisiging van Christus, kindermoord, de wereldoorlogen, communisme, kapitalisme, 9/11, IS. Nieuw voor mij was dat ook de Eiffeltoren, dat verderfelijke symbool van een gecorrumpeerde moderne tijd, door een joodse bende ‘cosmopolieten’ was bedacht om de moraal van de Franse natie te ondergraven. We kunnen begrip opbrengen voor de aanslag die de toren pleegde op de sensibiliteit van de *Parisiens*, zeker op die van ‘mopperende’ conservatieven als de journalist Édouard Drumont. De toren staat nog altijd overeind en dat geldt ook voor de op stereotypen gefundeerde antisemitische overtuiging die rond 1900 mede dankzij de Frans nationalist Drumont nieuwe politieke kracht verwierf. Chris Quispel gaat in *Anti-Joodse beeldvorming en Jodenhaat* uitgebreid in op Drumonts ideologische ontwikkeling, die sterke parallellen vertoonde met het antimodernisme van Maurice Barrès en (later) Charles Maurras. Het levert een van de sterkste hoofdstukken op in Quispels geïnformeerde en handzame overzicht van tweeduizend jaar antisemitisme in West-Europa. Het boek begint al in de Romeinse Oudheid, maar de nadruk in de vijftien hoofdstukken ligt op de afgelopen twee eeuwen. Voornamelijk leu-

nend op secundaire literatuur en daarnaast gebruikmakend van originele antisemitische lectuur, behandelt Quispel chronologisch de ontwikkeling van het antisemitisme, eerst globaal en vervolgens afzonderlijk voor Duitsland, Oostenrijk, Frankrijk, Groot-Brittannië en Nederland. Het boek is rijk aan inzichten en sprekende voorbeelden en kan dienen als alternatief voor Engelstalige overzichtswerken, of gelezen worden naast David Nirenbergs recente boek *Anti-Judaism. The western tradition* (2013) dat veel aandacht besteedt aan de oudheid en de vroegmoderne tijd, maar afloopt zodra de nieuwste tijd aan de orde komt. In Quispels opzet kunnen Nederland en Oostenrijk bovendien bestudeerd worden naast internationaal beter gedocumenteerde landen als Frankrijk en Duitsland.

Naast lof voor de reikwijdte en de precisie van het boek, roept de opzet vragen en bezwaren op. Waar Nirenbergs boek een drijvende focus heeft in de nadruk op het anti-Joodse verwijt van materialisme, ontbreekt in Quispels boek een herkenbaar perspectief ter verantwoording van gemaakte keuzes. Het boek is de vrucht van Leidse studiën naar vooroordeel door de geschiedenis heen. Quispel publiceerde over racisme in het Amerikaanse Zuiden en is vertrouwd met het werk

van Dik van Arkel naar antisemitisme. Van Arkel hanteerde een sociologisch-historisch ('hypothetisch-deductisch') analytisch raamwerk. Quispel neemt Van Arkels begrippen over – geëtiketteerd contact (*labelled interaction*), genealogie van stereotypen – maar niet diens rigueur in methodologie. Daarvoor heeft de auteur helaas niet een andere overtuigende rode draad weten te vinden. Voorbij de zinsnede dat het boek 'een algemeen chronologisch overzicht van de geschiedenis van het antisemitisme' biedt, ontbreekt een nadere these. De titel is met de drie bijna-synoniemen illustratief voor de onbestemdheid van de tekst. De stereotypen worden dus wel incidenteel maar niet systematisch in hun genealogisch verband besproken.

Een tweede probleem betreft de afbakening tot 'West-Europa'. Zonder op alle slakken zout te leggen – Waar is België? Geen Scandinavië? – blijkt toch juist uit Quispels boek hoezeer Rusland niet mag ontbreken in een studie over modern *Europees* antisemitisme. Ten eerste vormen de pogroms (op p.148 genoemd, maar bekend verondersteld) een cruciaal en verstrekkend onderdeel van het antisemitisme in het fin-de-siècle. De pogroms waren een teken aan de wand en leidden tot een migratiestroom naar het Westen – waarmee het antisemitisme een nieuwe aanhechtingsbron vond. Daarnaast vervulde Rusland met het, in een apart hoofdstuk besproken, pamflet *Protocollen van de Wijzen van Zion* een sleutelrol in het overhevelen van negentiende-eeuws antisemitisme naar de twintigste eeuw.

Een derde kwestie betreft de verhouding tussen woord en daad. Klassieke ideeëngeschiedenis overheerst en daar waar de maatschappelijke aspecten van antisemitisme aan bod komen, gebeurt dit vaak gescheiden van de besproken boeken en pamfletten. Dat is

jammer omdat de chronologie erdoor lastig is te volgen en de verbanden tussen tekst en daad niet geanalyseerd kunnen worden. In het Franse hoofdstuk gaat het goed: Drumont schreef, publiceerde een krant en was op andere fronten actief. We lezen over al zijn werkzaamheden in onderling verband, leren over de oplagen van zijn *La France juive* en zijn vergiftigende invloed op het Franse maatschappelijke klimaat. Dergelijke verbanden ontbreken in het hoofdstuk 'Duitsland tot 1914'. Dit lange hoofdstuk bevat een bespreking van de teksten van onder anderen Kant, Schlegel en Von Treitschke zonder dat we zicht krijgen op de receptie en de intertekstuele verbanden. Er is iets voor te zeggen, aldus Quispel, om Schlegel (1808) in navolging van Leon Poliakov de 'grondlegger van de Arische mythe' te noemen, maar, zo voegt de auteur hieraan toe, het leggen van 'een directe relatie' tussen zijn denken en de ideologie van de nazi's doet hem onrecht. Onduidelijk blijft hoe die relatie wel moet worden gezien. Voor iedereen die zich met antisemitisme bezighoudt is de Holocaust een onontkoombaar markeringspunt. Ook voor Quispel. Dit leidt vooral tot de herhaalde waarschuwing dat auteurs niet in direct verband gebracht mogen worden met de nazi's. Enkele pagina's vóór de bespreking van Schlegel bespreekt Quispel het later verschenen *L'Aryen; son rôle social* (1899) van Vacher de Lapouge. Zo bleef ik als lezer verward zitten met drie niet verbonden momenten in de wordingsgeschiedenis van het topos van de 'Ariër'. Dit voorbeeld illustreert dat een meer gedecideerde redactie de tekst meer focus had kunnen geven; de tekstdelen van *Anti-Joodse beeldvorming en Jodenhaat* blijven waardevol als historische introductie op een actueel vraagstuk.

Remco Ensels, Radboud Universiteit Nijmegen

Paul Tummers e.a. ed., *Limburg. Een geschiedenis. Deel 1: tot 1500; deel 2: 1500-1800; deel 3: vanaf 1800* (Koninklijk Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap; Maastricht, 2015) 1556 p., ill., krt., tbl., grf., €90,- ISBN 9789081960229

Onbeeldbaar Limburg?

In een beschouwing getiteld 'Over vormverandering der geschiedenis' somberde de historicus Johan Huizinga op zijn oude dag over de toekomst van zijn vak. De geschiedenis werd in toenemende mate 'onschilderbaar en ononthoudbaar'. Jacques Presser, een vakgenoot behorende tot een jongere generatie, ging daar tegenin. In een openbare les bij de aanvaarding van zijn lectoraat in 1947 brak Presser een lans voor de 'beeldbaarheid' van het verleden. Typerend genoeg staaft hij zijn pleidooi echter met verwijzingen naar werken van schilders, romanschrijvers en filmregisseurs. Alsof hij wilde zeggen: aan beeldend vermogen geen gebrek, maar onder vakhistorici is dat talent niet dik gezaaid.

Aan deze discussie moest ik denken toen ik de jubileumuitgave van het Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap las. Het van 1863 daterende genootschap besloot zijn 150-jarig bestaan in 2013 luister bij te zetten met een nieuw overzicht van de geschiedenis van de tegenwoordige Nederlandse provincie Limburg. Dit karwei vergde veel meer werk dan voorzien. De geplande uitgave verscheen twee jaar na de beoogde datum, en is met gemengde gevoelens ontvangen. Dat ligt overigens niet zozeer aan de vertraging. Er is met dit drie dikke delen tellende werk meer aan de hand. Het doet denken aan de staatkundige kaart van Limburg in de achttiende eeuw: een lappendeken. Een gebied, destijds zo versnipperd dat het kaartenmakers tot wanhoop dreef, wordt in deze publicatie opnieuw versnipperd en omgeploegd door maar liefst 48 experts.

Vertrekpunt van het project was de be-

hoefte aan een nieuw wetenschappelijk overzicht van de geschiedenis van de provincie. Eindpunt is de verzuchting dat zo'n alomvattend historisch overzichtswerk 'een schier onmogelijke opgave' is; de geschiedwetenschap heeft zo'n sterke specialisatie doorgemaakt dat individuele historici het allemaal niet meer kunnen overzien. Kennelijk kan zelfs een *team* van historici het nauwelijks meer overzien. In arren moede heeft de redactie zich ertoe beperkt artikelen te verzamelen, 'vooral over die gebieden waarop nieuw onderzoek was gedaan of die niet konden ontbreken'. Die artikelen zouden wel 'wetenschappelijk verantwoord moeten zijn, synthetisch en goed leesbaar voor historisch geïnteresseerden'. Het resultaat heeft iets toevalligs. De redactie heeft gebundeld wat beschikbaar was, en daarbij lacunes en tegenstrijdigheden voor lief genomen.

Zo blijven in het eerste deel, dat de geschiedenis tot 1500 bestrijkt, economische en sociale ontwikkelingen vrijwel onbesproken. De archeologie heeft op dit deel een zwaar stempel gedrukt. Daarnaast zullen vooral lezers die in religie en kerk belang stellen hier veel van hun gading vinden. Waar de verschillen in benadering tot tegenspraken leiden, moet de lezer die zelf maar oplossen. Neem de in Maastricht nog altijd populaire bisschop Servatius, op wiens graf de belangrijkste kerk en de stad zouden zijn gebouwd. De archeoloog Panhuysen spreekt over hem als geldt het een historische figuur met een min of meer vaststaande levensloop, die reizen maakte naar kerkvergaderingen in Keulen, de Balkan, Sardica, Noord-Italië en zelfs Alexandrië. Maar

verderop in het boek ontmaskeren Theuws en De la Haye diezelfde Servatius als een verzinzel, een *sacred fiction*, een mythe.

Het aantal bijdragen en auteurs is het kleinst in het tweede deel. De opsplitsing in periodes en thema's is hier binnen de perken gebleven. Van de twaalf bijdragen gaan er vijf over economie en samenleving. Rutten onderzoekt de 'overlevingslandbouw', Steegen de handelsnetwerken en Knotter de textielindustrie tussen Maas en Rijn. Dit tweede deel illustreert wellicht onbedoeld de continuïteit in de historiografie. Waar het om politiek, religie en cultuur gaat, doen vertrouwde cesuren nog altijd dienst, zoals het concilie van Trente, de inname van Maastricht door Parma, en het einde van de Republiek.

Het gebrek aan evenwicht valt het meest op in het derde deel, gewijd aan de geschiedenis vanaf 1800. Dat is extra jammer omdat in een eerder overzichtswerk, *Limburg's verleden*, juist de periode na 1800 'karig bedeed' was, zoals de redactie constateert. Van de zestien hoofdstukken, of beter gezegd bijdragen, gaan er maar liefst tien over cultuur en religie. Sterker dan de eerste twee delen weerspiegelt dit laatste deel de waan van de dag, vooral in de excessieve aandacht voor identiteit. De auteurs geven het ruiterlijk toe, identiteit is een vaag, problematisch begrip, en *Limburgse* identiteit is vaag in het kwadraat. Maar ze hebben het er nu eenmaal graag over. Het is een sleutelbegrip in minstens vijf bijdragen. Identiteit is zoals bekend een constructie (net zoals de huidige Nederlandse provincie Limburg een constructie is), maar toch ook weer niet helemaal, concludeert kunsthistoricus Pouls aan het eind van zijn rondgang langs de beeldende kunst.

Identiteit speelt ook een rol in de bijdrage van Spoormans, die een verklaring zoekt voor de electorale steun van de Limburgers aan de dominante katholieke partij (RKSP, KVP,

CDA). Van een door de geestelijkheid opgelegde volgzzaamheid of een complot van kerk en kapitaal wil hij niets weten. In plaats van een plausibeler verklaring te presenteren vervangt hij oude mythen door nieuwe. Hij zoekt de verklaring 'in het feit dat die partij onderdeel uitmaakte van een groter geheel: de katholieke zuil. De partij als organisatie was niet populair, maar de katholieke zuil des te meer'. Zo heel nieuw is deze visie overigens niet: Spoormans citeert hier (zonder bronvermelding) uit eigen werk. De aangehaalde zin staat letterlijk in de inmiddels 25 jaar oude bundel *Het nieuwe Limburg*, waaraan Spoormans samen met twee coauteurs een bijdrage leverde over politiek. Maar was de katholieke zuil in Limburg werkelijk zo populair? Hij was onontkoombaar, wat iets heel anders is.

Wetenschappelijk verantwoord zijn de meeste bijdragen ongetwijfeld, maar op de leesbaarheid voor historisch geïnteresseerden valt wel wat af te dingen. In haar bijdrage over 'Laatmiddeleeuwse burgerhuizen' slaat Birgit Duker ons met 'nokgordingen', 'nokstijlgebinten' en 'tussenbalkjukken' om de oren. Waarom heeft de redactie haar niet om een glossarium gevraagd of, praktischer nog, een eenvoudige tekening met uitleg? Zonder uitleg is dit proza alleen voor ingewijden interessant.

Niet alleen de teksten, ook illustraties en kaarten laten te wensen over. De kwaliteit is erg wisselend. Sommige illustraties zijn beeldschoon; op andere, kennelijk slordig gescand uit eerder verschenen publicaties, zijn de finesses waar het op aankomt niet te onderscheiden. Zo staan bij een overigens lezenswaardige beschouwing over de ontwikkeling van het onderwijs in de premoderne tijd in deel 2 op pagina 231 maar liefst drie kaarten afgedrukt. Het betreft vindplaatsen van Latijnse inscripties en zogenaamde 'zegeldoosjes', indicaties van geletterdheid. Alle drie de kaarten zijn even slecht leesbaar en legenda's

ontbreken, zodat de lezer mag raden waar de verschillende letters en tekens naar verwijzen. Op twee andere kaarten, bedoeld om de verschillen in het gebruik van de bodem in de jaren 1900 respectievelijk 2000 te tonen (deel 1, p.30), zijn drie tinten groen gebruikt voor respectievelijk naaldbos, loofbos en gras. De drie gekozen tinten contrasteren echter te weinig; de kaarten (waar ongetwijfeld veel energie aan is besteed) zijn wazig en daardoor vrijwel waardeloos. Bovendien zijn alle bij-schriften bij kaarten en afbeeldingen afgedrukt in een priegelig rood lettertje, wat de leesbaarheid niet bevordert.

Toch valt er aan deze nieuwe uitgave ook veel te prijzen. Elk van de drie delen bevat parels. In het eerste deel laat archeoloog Karen Jeneson onder de kop 'Een pottenbakker uit Coriovallum in beeld' treffend zien hoe dode dingen het vertrekpunt kunnen worden voor een verhaal over levende mensen, mensen althans die ooit geleefd hebben en ondanks het tijdsverschil van twee millennia niet zo vreselijk van ons verschillen. Haar houvast is een op zichzelf niet zo spectaculaire bodemvondst: een onopvallende, kleine, maar vrijwel gave kruik met wat krabbels erop. Ze noemt de kruik 'een soort kijkvenster', dat haar in staat stelt schetsmatig een man en een vrouw te portretteren die bijna tweeduizend jaar geleden in Coriovallum leefden. Zelfs hun namen weten we: Amaka en Lucius.

Hoe de combinatie van zorgvuldig bronnenonderzoek en verbeeldingskracht nog altijd springlevende geschiedschrijving voortbrengt, blijkt ook uit de bijdrage van Joost Welten aan het tweede deel. Onder de titel 'Dagelijks leven in de late achttiende en vroege negentiende eeuw' betoogt hij dat in

die tijd niet alleen de steden maar ook het platteland zijn dynamiek kende. Wijzend op de aantoonbare 'internationale oriëntatie' van jonge ambachtslieden nuanceert hij het cliché van een statische, in zichzelf gekeerde samenleving.

Ook het derde deel bevat bijdragen die niet alleen in een leemte voorzien, maar tevens voortreffelijk geschreven zijn. Zoals die over onderwijs en wetenschapsbeoefening, van respectievelijk Pieter Caljé en Ernst Homburg. Al kende Limburg tot 1976 geen universitair onderwijs, Homburg laat zien dat de beoefening van wetenschap in het algemeen en de natuurlijke historie in het bijzonder er wel degelijk haar eigen pioniers, netwerken en instellingen kende.

Anders dan de titel suggereert biedt *Limburg. Een geschiedenis* echter geen geschiedenis. Het is geen historisch overzicht, laat staan een verhaal. Het driedelige werk heeft veel weg van een stapel voortgangsverslagen van lopend onderzoek, waar een vermoeide redactie tenslotte een nietje doorheen heeft geslagen. Of van een rommelig congres, waar tientallen door elkaar heen orerende stemmen om aandacht vragen. Het presidium heeft zich uit de voeten gemaakt. Geen voorzitter, geen debat, geen weging van argumenten, geen aanzetten tot conclusies.

Had de oude Huizinga dan toch gelijk? Ik geloof er niets van. Vroeg of laat zullen er weer geschiedschrijvers opstaan die het in elk geval proberen: een samenhangend, 'onthoudbaar' verhaal vertellen. Voor dat verhaal biedt deze nieuwe uitgave beslist waardevolle grondstoffen.

Jos Perry, Universiteit Maastricht

Oudheid

Alain Bresson, *The making of the ancient Greek economy. Institutions, markets, and growth in the city-states*. Vertaald door Steven Rendall (Princeton University Press; Princeton en Oxford, 2016) 620 p., krt., tbl., grf., €41,12 ISBN 9780691144702

Wetten, burgerschap en bloei: de economie van de Griekse *polis*

Het debat over de antieke economie heeft zich in de decennia volgend op Moses Finleys monumentale *The Ancient Economy* (1973) aanvankelijk vooral gericht op de economische geschiedenis van de Romeinse wereld. Dit was niet geheel onlogisch: voor critici van Finleys substantivistische totaalmodel van de antieke economie was het laaghangende fruit vooral te vinden in de stormachtige economische ontwikkeling die vanaf de eerste eeuw vóór Christus in de mediterrane wereld zichtbaar wordt; als aangetoond kon worden dat het model van Finley voor Rome niet opging, zou het *de facto* ook voor de Griekse wereld aan zeggingskracht inboeten. De Griekse economie – de basis van waaruit Finley ooit vertrok – speelde lang slechts een marginale rol in dit discours. Sinds de millenniumwisseling is dit echter aan het veranderen: er wordt meer onderzoek gedaan naar de economische geschiedenis van de Griekse en Hellenistische wereld, en er verschijnen steeds meer kleinere en grotere studies naar (deelaspecten) van zaken als handel, demografie, en technologie.

Een toegankelijk overzichtswerk ontbrak echter nog, en precies dit is de ambitie waarmee de in het Engels vertaalde en (sterk) bewerkte heruitgave van Bressons *L'économie de la Grèce des cités* (Parijs, 2007-2008) op de markt is gebracht. Het is een rijk boek geworden, dat wat traag op gang komt, maar de lezer uiteindelijk meeneemt op een veelzijdige en gedetailleerde reis door de wereld van het economisch leven bij de oude Grieken. Het boek is voor een breed publiek verplichte

kost – zeker voor economisch historici van de oudheid en voor historici van de Griekse en Hellenistische wereld – al zal niet iedereen even enthousiast zijn over het beeld dat Bresson de lezer voorspiegelt: de auteur positioneert zich vierkant in het kamp der (neo-)modernisten en benadrukt de mate waarin handel en handwerk de basis konden vormen voor rijkdom, en de vergevorderde ontwikkeling van allerhande economische instituties. Voor een als algemene introductie bedoeld werk kiest Bresson daarmee misschien wel erg nadrukkelijk positie in een debat dat deels nog gevoerd moet worden, maar hij komt in zijn argumentatie over het algemeen goed beslagen ten ijs – zeker voor zover het gaat om literaire en epigrafische bronnen.

Het boek begint met een inleidend hoofdstuk waarin Bresson de geschiedenis van het debat over de antieke economie schetst en het conceptuele raamwerk van de *New Institutional Economics* introduceert. Vervolgens valt het boek uiteen in twee delen – respectievelijk getiteld 'structures and production' en 'market and trade'. Het eerste deel gaat over de ecologische, historische, juridische en sociale structuren die aan de basis lagen van het economische leven. Hierbij ligt logischerwijze een sterke nadruk op de voedsleconomie – landbouw en visserij – en op de impact van zaken als grondbezit, zeggenschap over visgronden aan de kust; ook zaken als transportkosten, klimaat, en demografische tendensen komen aan bod. Het tweede deel gaat over de instituties die vormgaven aan markten en

handel – aan bod komen de *agora* en het *emporion*, de rol van (munt)geld, en het handelsverkeer dat de *polis*-grenzen oversteeg. Het eerste deel waaiert breed uiteen (maar bevat veel relevante observaties), het tweede deel is veel sterker gefocust en heeft een duidelijkere narratieve lijn.

Bresson benadrukt het fundamentele verschil tussen enerzijds de op burgerschap gebaseerde economieën van de Griekse *poleis* en anderzijds de op absolute macht gebaseerde economieën van de bronstijd en van het Nabije Oosten. Hij betoogt dat het dit burgerschap – en het daarmee samenhangende individuele eigendomsrecht – was dat de basis vormde voor het op markten gebaseerde economische systeem zoals dat in de archaïsche tijd ontstond in het Aegëische gebied, en dat de Griekse *poleis* een niet eerder vertoonde voorspoed gaf (p.437). Het gaat hierbij overigens niet om ‘vrije’ markten: Bresson laat herhaaldelijk, en overtuigend, zien dat *poleis* alerhande regelgeving hanteerden die ervoor moesten zorgen dat tekorten en hongersnoden achterwege bleven. Zo was het verkopen van eenmaal geïmporteerd en lokaal geproduceerd graan in een aantal *poleis* (waaronder Athene) taboe. Ook transacties op de *agora* en in het *emporion* waren aan strikte regels onderworpen, waarop streng werd toegezien door stedelijke *officials*. Bresson benadrukt de keerzijde hiervan: goederen (en met name graan) werden van de markt gehouden, waardoor het soms onmogelijk was overschotten in

de ene plaats in te zetten om tekorten in de andere plaats te verzachten – waardoor de alom gevreesde hongersnood soms toch kon toeslaan.

Het boek is toegankelijk en leesbaar geschreven, met veel sprekende voorbeelden, maar het is wel voortdurend erg duidelijk dat het hier gaat om een Engelse vertaling van Franse tekst. Bressons vertaler – Steven Rendall – is vaak erg letterlijk te werk gegaan, waardoor, met name in de zinsstructuur, de tekst soms onnatuurlijk aanvoelt. Ook zijn sommige woorden anders vertaald dan in de Engelstalige vakliteratuur gebruikelijk is – het is ‘mediterranean triad’ en niet ‘mediterranean trilogy’. Het gebruik van ‘international trade’ voor ‘long-distance trade’ is niet alleen ongebruikelijk maar ook incorrect: een *polis* is geen natie, en eigenlijk ook geen staat in de moderne zin des woords. Er is meer kritiek te leveren – het boek is erg lang en soms wat langdradig, besteedt vrijwel geen aandacht aan de rol van Magna Graecia en Sicilië, en maakt vooral erg weinig chronologisch onderscheid. Bresson schetst een institutioneel raamwerk, maar hoe dat raamwerk zich in de tijd ontwikkelde blijft onderbelicht. Dat is jammer, maar het doet nauwelijks afbreuk aan het belang van dit boek, dat zijn plaats in zowel onderzoek als onderwijs zeker zal vinden – wellicht juist omdat de auteur zo nadrukkelijk positie kiest.

Miko Flohr, Universiteit Leiden

Middeleeuwen

Daniël Postma, *Het zodenhuis van Firdgum. Middeleeuwse boerderijbouw in het Friese kustgebied tussen 400 en 1300* (Rijksuniversiteit Groningen, Groninger Instituut voor Archeologie; Groningen, 2015) 336 p., ill., krt., €24,95 ISBN 9789036782807

Knus wonen tussen zoden en beenspannten

Tijdens zijn studie archeologie aan de Rijksuniversiteit Groningen werd Daniël Postma gegrepen door het fenomeen van de zodenbouw in het terpengebied van Friesland en Groningen. Deze zoden werden niet alleen gebruikt als basis voor de terpen zelf, maar ook voor de bouw van huiswanden van de boerderijen die erop stonden. Zijn scriptie 'Salt marsh architecture' maakte hem niet alleen winnaar van de Universitaire Masterscriptie Waddenacademieprijs van 2012, maar ook tot promovendus in Groningen. De vroegmiddeleeuwse bouwtraditie van het Noord-Nederlandse kustgebied staat in zijn onderzoek centraal.

Het mooi vormgegeven en rijk geïllustreerde publiksboek *Het zodenhuis van Firdgum* biedt al een uitgebreide blik op dit onderwerp. In het boek staat een archeologisch experiment centraal, namelijk de herbouw van een vroegmiddeleeuws woonstalhuis met zoden wanden. De auteur verrichte voor een wetenschappelijk verantwoorde reconstructie uitgebreid vooronderzoek naar nog bestaande bouwtechnieken met zoden in IJsland en Schotland, om te zien hoe deze vertaald konden worden naar de Nederlandse situatie. De ideale locatie voor de herbouw bleek Firdgum te zijn, gelegen ten noorden van Franeker. Gelegen naast het Yeb Hettinga Museum, dat het idee voor de herbouw opperde, werd in juni 2013 het zodenhuis feestelijk geopend, mede dankzij de inzet van vele vrijwilligers en studenten. Door de herbouw werd het beeld rechtgezet dat de vroegmiddeleeuwse bewo-

ners in armzalige zodenhuisjes zouden wonen, vergelijkbaar met de Drentse veenarbeiders rond 1900. In plaats daarvan kan de vroegmiddeleeuwse zodenboerderij beschouwd worden als een volwaardig alternatief voor een regulier woonstalhuis met geleemde vlechtwerkwanden, alleen met gebruik van materiaal dat nu eenmaal in het kwelderlandschap ruim voorhanden was: graszoden.

Een grote tegenslag was de instorting van het zodenhuis door een ontwerpfout vijf maanden na de opening. Van deze tegenslag werd geleerd en afgelopen november werd het huis met hernieuwd elan bij alle betrokken partijen heropend. De aanpassingen waartoe men mede uit het oogpunt van veiligheid voor bezoekers bij de herbouw besloot, passen echter bij het voortgeschreden inzicht in hoe de dakdragende constructie er uit kan hebben gezien.

Deze nieuwe hypothese over de ontwikkeling van de dakdragende constructie vormt de tweede rode draad in het boek. Na de verschijning van reconstructiemodellen van boerderijen op basis van archeologische gegevens in Carlo Huijts proefschrift uit 1992, is het Daniël Postma die opnieuw de handschoen heeft opgevat de derde dimensie te verbeelden. Zijn uitgangspunt is hierbij een andere interpretatie van de koppelbalken met dubbele stijlen bij de wand in de eenbeukige boerderijen van het type 'Odoorn B', dateerbaar in de zesde en zevende eeuw na Christus. De buitenste, verticaal staande paal van de dubbel-

stijl vervulde niet een aanvullende, stuttende ondersteuning ten behoeve van de zijwaartse stabiliteit, maar juist een dakdragende functie. Tellen we hierbij op dat niet altijd dikke, bewerkte eiken stammen of kaarsrecht naaldhout werden gebruikt, maar eerder gebogen, knoestige, vaak ongeschilde palen, dan ziet de auteur in gebogen spanten de ideale oplossing. De inspiratie hiervoor is afkomstig van de Schotse *cuppill*-bouw. Voor deze gebogen spanten stelt Postma de Nederlandse benaming 'beenspan' voor.

Zijn voorstel voor een reconstructie met beenspanen is een uitdagend alternatief, waarover het laatste woord nog niet gezegd zal zijn. Bijvoorbeeld over het uitgangspunt dat bij een dakdragende functie van een schuinstaande buitenstijl geen rechthoekig verband met een horizontale koppelbalk mogelijk is. Deze balk zou dan door het dak naar buiten hebben gestoken, wat onwenselijk zou zijn uit het oogpunt van blootstelling aan de elementen. Er zijn naar mijn mening echter ook manieren te bedenken waarbij de dakvoet eindigt voorbij het uiteinde van de koppelbalk en zodoende beschermd wordt tegen weersinvloeden. Daarnaast wordt nauwelijks ingegaan op de manier waarop de beenspanen vanuit de oude bouwtraditie in de Romeinse tijd in de boerderijen werden geïntroduceerd om eenbeukige delen van gebouwen overeind te houden. En in Duits onderzoek naar vroegmiddeleeuwse boerderijen in het terpengebied gaat men daarbij uit van schragende buitenstijlen die zonder koppelbalken de sporenkap overeind hielden. Met andere woorden, waren beenspanen echt de enige mogelijkheid in de ontwikkeling van de huisbouwtraditie? De archeologische aanwijzingen zijn vooralsnog mager, maar dat ligt ook aan de aard van de resten die overgeleverd zijn. Zo

is bij het opgraven van paalkuilen een schuine stand van buitenstijlen meestal niet meer te zien, omdat de palen zijn uitgegraven bij de sloop van de boerderij. Zoals de auteur zelf ook al opmerkt, zullen gerichte archeologische experimenten hier meer helderheid over kunnen verschaffen.

Een tweede punt van kritiek is de verwarring die wordt geschapen door huistypen uit het terpenbied en West-Nederland op de ene plek in het boek te rekenen tot het huistype Odoorn en elders in het boek tot deel van de Odoorn-groep. Het probleem zit hem in het feit dat de in de jaren tachtig ontwikkelde Drentse huistypologie lange tijd de enige was voor de Noord-Nederlandse huisbouwtraditie. Een belangrijk onderdeel van deze typologie was de verandering van de dakdragende constructie. Omdat vroegmiddeleeuwse boerderijen in West-Nederland een vergelijkbare constructie hadden, werden deze ook als type Odoorn bestempeld. Al eerder stelde ik dat evidente regionale verschillen binnen indeling en ligging van ingangspartijen hierdoor worden gemaskeerd in één groot, nietszeggend containerbegrip. Vandaar de introductie van het type Katwijk met drie varianten van driebeukige indeling in Dijkstra, *Rondom de mondingen van Rijn & Maas* (2011). Als verschillende loten van één stam moeten verschillende typen dan tot één groep gerekend worden.

Maar de algemene indruk van het boek is toch dat het uitdagend, methodisch onderbouwd en informatief is, met tal van zaken die uitnodigen tot verder nadenken over de reconstructiemogelijkheden van voorhistorische boerderijen. Een mooie aanwinst waarover we voorlopig niet uitgepraat raken.

Menno Dijkstra, Universiteit van Amsterdam

Sabine Rogge en Michael Grünbart ed., *Medieval Cyprus. A place of cultural encounter* (Waxmann; Münster, 2015) 387 p., ill., krt., tbl., grf., €44,90 ISBN 9783830933601

De mogelijkheid van een eiland

De insulaire geschiedenis mag de laatste jaren op toenemende belangstelling rekenen. Ging de aandacht traditioneel uit naar individuele eilanden, meer recent profiteert de insulaire geschiedschrijving van de vergelijkende benadering, die aanvankelijk vooral werd toegepast in de insulaire geografie, biologie en archeologie. Historici van de Middellandse Zee als Braudel, Horden en Purcell, en Abulafia besteedden apart aandacht aan de mediterrane eilanden in hun overzichtswerken. Vooral het sterk conceptuele werk van Horden en Purcell is relevant vanwege hun aandacht voor het begrip 'connectivity' en de rol van eilanden daarin. Een congres over 'insularity en connectivity' dat recentelijk werd georganiseerd door het Instituut voor Mediterrane Studies in Rethymno op Kreta, getuigde van de interessante perspectieven die insulaire geschiedenis biedt door te kijken naar de betekenis van eilanden voor 'connectivity' tussen verschillende zeeën en oceanen.

De onderhavige bundel is het elfde deel in een serie van het Institut für Interdisziplinäre Zypern-Studien van de Westfaalse Wilhelms-Universiteit in Münster en bevat het merendeel van de papers die in 2012 op een congres in die stad zijn gepresenteerd. In een kort voorwoord wijzen de bezorgers op de veelzijdige geschiedenis en cultuur van Cyprus, die dit derde grootste eiland in de Middellandse Zee tot een uitstekend gebied maken voor de bestudering van interculturele contacten. De verschillende bijdragen zijn in vier afdelingen ondergebracht: politieke geschiedenis, economische geschiedenis en handel, materiële cultuur en ten slotte nederzettingsgeschiedenis. Deze laatste sectie wordt vertegenwoordigd

door slechts één artikel dat eruit springt als het meest conceptuele van alle bijdragen en dat mooi als uitgangspunt van de hele bundel had kunnen fungeren. Het is van de hand van de Griekse byzantinologe Myrto Veikou die de betekenis van de locaties en de verplaatsingen van de hoofdstad van Cyprus in de late oudheid en de middeleeuwen onderzoekt en deze vergelijkt met de vestigingsgeschiedenis van de hoofdplaatsen van Andros en Sicilië.

De auteur plaatst haar onderzoek in het ruimere kader van de insulaire geschiedenis en gaat in op de begrippen 'insularity' en 'connectivity', die ze uitwerkt voor de Byzantijnse archipel. Ze bouwt daarmee onder andere voort op het omvangrijke en systematische werk van Elisabeth Malamut, *Les îles de l'Empire byzantin*, uit 1988. Zo laat Veikou zien dat de verplaatsing van de hoofdstad – van Paphos aan de westkust naar Constantia aan de oostkust in de tijd van Diocletianus en vervolgens naar het landinwaarts gelegen Nicosia in 965 – werd bepaald door politieke veranderingen. Paphos, hoofdstad sinds de Ptolemaeën, was gunstig gelegen ten opzichte van Egypte, terwijl vanuit Constantia juist de verbindingen met Antiochië en Klein-Azië het gemakkelijkst te onderhouden waren. Het tijdens de Arabische invallen tot de belangrijkste stad uitgegroeide Nicosia onderhield contact met Byzantium via de haven van Kyrenia aan de noordkust. Veikous artikel is een voorbeeldige studie en zij weet door haar comparatieve benadering te ontsnappen aan de traditionele insulaire geschiedschrijving.

De enige andere bijdrage met een vergelijkende dimensie die verder reikt dan Cyprus is van Nicholas Coureas. Hij neemt de handel

tussen Cyprus, Mallorca en Sardinië in de vroege veertiende eeuw onder de loep op basis van Genuese notariële akten. Hij verklaart waarom de handel tussen Cyprus en Mallorca omvangrijker was dan die tussen Cyprus en Sardinië, hoewel het laatste eiland niet alleen veel groter was dan Mallorca maar ook dichterbij Cyprus lag. Naast commerciële redenen speelden de politieke ambities van Pisa, Genua en Aragon een belangrijke rol.

De overige bijdragen zijn min of meer op zichzelf staande casestudies die óf de politieke geschiedenis van Cyprus betreffen óf de materiële cultuur. De politieke stukken vangen aan met een bijdrage van Michael Grünbart over hoe Isaac Komnenos, de laatste heerser van Cyprus voordat het eiland veroverd werd door Richard Leeuwenhart tijdens de Derde Kruistocht in 1191, de macht greep en hoe deze overname past in een lange Byzantijnse traditie van usurpaties. Peter Edbury bespreekt de Frankische verovering van Cyprus en stelt de primaire bronnen die daarvoor beschikbaar zijn centraal. Scott Parker gaat in op de relaties tussen koning Peter I van de Lusignan-dynastie die sinds 1192 over het Cypriotische koninkrijk heerste en de gemeenschappen van oostelijke christenen op het eiland: Armeniërs, Melkieten, Jacobieten, Georgiërs, Ethiopiërs en Kopten. De toenemende strategische betekenis van Cyprus voor Venetië en christelijke bondgenoten in de strijd tegen de Ottomaanse expansie na de inname van Constantinopel in 1453 is het onderwerp van Alexander Beihammer. Christopher Schabel besluit de politieke afdeling met een bijdrage over de uitgave van de pauselijke bullen met

betrekking tot Cyprus, waarvan inmiddels vier delen verschenen zijn.

Tot de bijdragen over materiële cultuur kan ook die van Marina Solomidou-Ieronimidou, opgenomen in de economische afdeling, gerekend worden. Zij behandelt de resultaten van recente opgravingen van omvangrijke suikerrietmolens. De Cypriotische suikerrietproductie, die in de tiende eeuw vanuit Egypte op het eiland was geïntroduceerd, beleefde in de late middeleeuwen een hoogtepunt. Ulrike Ritzerfeld gaat aan de hand van metalen objecten die volgens de tradities van de Mammelukken waren geproduceerd voor het Cypriotische hof van de Lusignans in op de zogenaamde 'language of power' die de Mediterrane machthebbers met elkaar spraken in de uitwisseling van objecten en symbolen. De overige artikelen over materiële cultuur gaan over objecten uit het dagelijks leven in de dertiende en veertiende eeuw (Maria Parani), de gebaren van mannen en vrouwen afgebeeld op laatmiddeleeuws aardewerk (Joanita Vroom) en de gotische architectuur in de lange vijftiende eeuw (vanaf 1369) (Michalis Olympos). Alle artikelen in de bundel, die hier niet allemaal zijn vermeld, getuigen van de multiculturele wereld die middeleeuws Cyprus was. De verschillende bijdragen sluiten soms aardig op elkaar aan maar de bezorgers hadden niettemin meer moeite kunnen doen de verschillende bijdragen met elkaar te verbinden.

Louis Sicking, Universiteit Leiden / Vrije Universiteit

Nieuwe Tijd

Jacques Baartmans, *Alexander Philip van der Capellen (1745-1787). De tragische lotgevallen van een dienaar van prins Willem V* (Verloren; Hilversum 2015) 222 p., ill., €23,-, ISBN 9789087045067

Een treurige carrière belicht

Het kan lastig zijn tot de familiekring van bekende politici te behoren, vooral wanneer er sprake is van tegengestelde standpunten. Dit geldt beslist voor Alexander Philip van der Capellen, de achttiende-eeuwse dienaar van stadhouder Willem V en verwant aan de bekende patriotten Joan Derk en Robert Jasper van der Capellen. Alexander Philip begon als page aan het stadhouderlijk hof en werd vervolgens kamerheer van de prins. In deze posities wilde hij trouw blijven aan Willem V en zijn eigen familieleden die de stadhouder bekritiseerden. Dat maakte hem in zowel het orangistische als patriotse kamp verdacht en subject van intriges. Hij verviel hierdoor in ongenade bij de stadhouder, maar mocht zijn loopbaan vervolgen als bevelhebber over de stadhouderlijke lijfwacht, de Garde du Corps.

Na de schorsing van Willem V als legeraanvoerder in 1786 bleef Alexander Philip op zijn post in Den Haag, wat betekende dat hij de patriotsgezinde Staten van Holland moest gehoorzamen. In 1787 gaven deze hem de onmogelijke taak de vesting Gorkum tegen de Pruisische invallers te verdedigen. Die voerden hem na hun inname van de stad als krijgsgevangene naar Wezel, waar hij uitermate slecht behandeld werd. Eenmaal vrijgelaten was zijn gezondheidstoestand zo slecht, dat hij onderweg naar huis overleed. De aanwezige artsen hielden zelfs een laatste ontmoeting met zijn echtgenote Maria Taets van Amerongen tegen.

Bij dit trieste verhaal moet worden opgemerkt dat Alexander Philip van der Capellen

niet altijd even gelukkig opereerde. Zijn halsstarrige karakter en overdreven eergevoel zaten hem in de weg. Toen het hem in 1783 duidelijk werd dat de stadhouder hem passeerde als kamerheer, stelde hij onhandige voorwaarden aan het eerherstel dat hij voor ogen had. Hij gebruikte daarbij bovendien de pers op een manier die Willem V in het verkeerde keelgat schoot. Tegenstanders maakten daar op hun beurt handig gebruik van. Een terugkeer in zijn oude positie werd zodoende onmogelijk en er bleef een zweem van onduidelijkheid rond zijn persoon hangen. In zijn militaire functie normaliseerde het contact tussen Van der Capellen en de stadhouder min of meer, maar dat verliep veelal schriftelijk, mede door het vertrek van Willem V uit Holland. Uit deze correspondentie valt trouwens veel te leren over wat er in en rond het stadhouderlijk hof gebeurde. Zij gaat bijvoorbeeld over Van der Capellens zorg voor de prinselijke stallen, waarin halverwege de jaren 1780 sterfte was onder de paarden door ziekte. De stadhouder had in deze tijd dus niet alleen politieke problemen.

Doel van de auteur van dit boek is recht te doen aan zijn hoofdpersoon, door Alexander Philip van der Capellen te typeren als een integer en gezagsgetrouw mens. De neerlandicus Baartmans was de aangewezen onderzoeker voor deze missie, aangezien hij door eerder onderzoek zeer vertrouwd is geraakt met de materie. Zo ging zijn dissertatie over de ervaringen van patriotse ballingen in de Oostenrijkse Nederlanden (2001) en schreef hij een boek over Alexander Philips oudere

broer Robert Jasper van der Capellen tot den Marsch (2010). De onderhavige publicatie is echter minder dan zijn voorganger een werkelijke biografie, want Baartmans stevent rechtstreeks op zijn doel af. Het eerste hoofdstuk bevat slechts een korte introductie van de familie en Alexander Philips jonge jaren. Al na negentien pagina's is de lezer aangeland in 1782, het jaar waarin de vertrouwensbreuk met Willem V en ook diens echtgenote Wilhelmina zich begon af te tekenen. Daarna analyseert de auteur in vijf volgende hoofdstukken nauwgezet Van der Capellens laatste vijf levensjaren, de periode waarin diens persoonlijke drama zich ontvouwde.

Voor de ontrafeling van de tragische jaren zet Baartmans een breed scala aan egodocumenten en andere bronnen in. Het is wijs dat hij de meeste citaten uit het achttiende-eeuwse Frans in hedendaags Nederlands heeft vertaald, want dit vergroot de toegankelijkheid van het betoog aanzienlijk. Wel had er nog meer krantenmateriaal, dat tegenwoordig tamelijk eenvoudig via Delpher te vinden is, verwerkt kunnen worden. Twee egodocumenten zijn niettemin geannoteerd als bijlagen aan het boek toegevoegd. Het eerste betreft Van der Capellens Nederlandstalige rechtvaardiging over waarom hij genoodzaakt was terug te treden als kamerheer, een tekst die hij ook in het Frans publiceerde en waarvoor veelvuldig in de pers is geadverteerd. Het tweede gaat over zijn bevelhebberschap in Gorkum en eerste dagen als krijgsgevangene. Opname van deze bijlagen betekent dat de lezer zich nog eens goed kan verdiepen in Van der Ca-

pellens gedachten en diens bestaan in het ledige hofleven.

De vraag waarom Van der Capellen niet volgens de toenmalige militaire erecode is behandeld tijdens zijn krijgsgevangenschap levert helaas slechts vermoedens op. Ging het inderdaad om het misverstand dat Van der Capellen zou hebben laten schieten op een Pruisische gezant die de vesting Gorkum naderde? Of was het de stille wraak van de Pruisische koning en zijn zuster Wilhelmina, die zo alsnog met Van der Capellen wilden afrekenen? Men kan zich afvragen of Pruisische archieven hierop nog meer licht hadden kunnen werpen.

Hoewel Baartmans zorgvuldig formuleert, laat hij in de historische context enkele steken vallen. Zo brak stadhouder Willem II het beleg van Amsterdam in 1650 niet af wegens ziekte, want zijn pokken manifesteerden zich pas daarna (p.11). Ook is het onjuist dat er tussen 1702 en 1747 geen enkele stadhouder in de Republiek was en dat Lodewijk van Brunswijk in 1759 in alle gewesten regent werd (p.15). Verder wordt ten onrechte gesuggereerd dat het al tijdens Alexander Philips leven bekend was dat zijn achterneef Joan Derk van der Capellen tot den Pol het pamflet *Aan het Volk van Nederland* (p.30-31) heeft geschreven. Dit laat onverlet dat we bij dit boek te maken hebben met een waardevolle aanvulling op de kennis over het verloop van de woelige jaren 1780.

Joop W. Koopmans, Rijksuniversiteit Groningen

Edward De Maesschalck, *Oranje tegen Spanje. Eenheid en scheiding van de Nederlanden onder de Habsburgers (1500-1648)* (WBOOKS; Zwolle, 2015) 351 p., ill., krt., €69,95 ISBN 9789462580978

Geschiedenis van de Lage Landen – met sterke voorkeuren

De korte tijd waarin de Nederlanden, eerst door de hoogmoed van Bourgondië en daarna door de machtswellust van Karel V, aaneen zijn gesmeed, blijft historici fascineren. Ook al was die eenheid een heel losse band in de vorm van een personele unie en al duurde die vermeende eenheid nauwelijks een generatie. De Leuvense historicus Edward De Maesschalck komt uit een school die andere voortreffelijke historici heeft voortgebracht, zoals Jan Roegiers en Gustaaf Janssens. Vele jaren was hij werkzaam als programmamaker en geschiedkundig adviseur bij de BRT, later VRT. Daarnaast – of juist daardoor? – schreef hij een omvangrijk historisch oeuvre waarin de naamswijziging van de omroep zich als het ware weerspiegelt: het accent verschoof van België naar Vlaanderen, zonder de Nederlanden als geheel uit het oog te verliezen. Omroep, pers en uitgevers bedienen zich doorgaans van de term ‘onze streken’, ‘onze gewesten’ wanneer in het midden gelaten moet worden of het nu om de Nederlanden, België of Vlaanderen gaat. De geschiedenis van 900 jaar Vlaanderen beschrijft De Maesschalck in drie in foedraal of schuifdoos gepresenteerde delen van in totaal 900 bladzijden: de *Graven van Vlaanderen*, de *Bourgondische vorsten* en *Oranje tegen Spanje*. De gerenommeerde uitgeverij Davidsfonds, vermaard om zijn prachtuitgaven, heeft er weer een hoogstandje in vormgeving van gemaakt: schitterende, veelal onbekende reproducties, heldere kaarten en tabellen. Het derde deel is tevens in Nederland verkrijgbaar als uitgave van WBooks te Zwolle.

Door zijn jarenlange werkervaring voor de omroep weet de schrijver als geen ander hoe hij een toegankelijk en boeiend boek moet

schrijven voor een algemeen publiek. Zijn eigen opleiding als gepromoveerd historicus en meelezers van de kruim der Leuvense historici waarborgen een uitstekende kwaliteit. Op evenwichtige wijze verhaalt de auteur de geschiedenis van de Nederlanden, eerst onder Karel V als geheel, daarna met gelijke aandacht verdeeld over de beide uiteindelijke landsdelen: de Republiek en het Koninkrijk der Verenigde Nederlanden, waaruit het huidige Nederland en België voortkwamen. Dat doet hij tegen de achtergrond van de Europese ontwikkelingen op het gebied van godsdienst en politiek. Aantrekkelijk is bovendien dat belangrijke staatsstukken in hedendaags Nederlands zijn aangeboden, waardoor de lezer zich des te duidelijker een oordeel kan vormen over waar het nu eigenlijk om ging.

De schrijver is op zijn hoede voor een anachronistische benadering en behandelt werkelijk alle Nederlanden, inclusief de Franstalige en de door Karel V aan diens rijk toegevoegde gewesten in het noordoosten van het huidige Nederland. De belangstelling en waardering voor keizer Karel blijft een constante in de Vlaams-Belgische geschiedschrijving, meer dan in de Nederlandse. Keizer Karel krijgt dan ook ruime aandacht en ondanks zijn hevig optreden tegen Gent in 1540 blijft de keizer een gewaardeerde figuur – zijn bastaarden heten producten van ‘keizerlijke idyllen’. Landvoogdes Maria van Hongarije maakte hem duidelijk waar het om ging: of hij meester of knecht van het land zou worden.

Het is fantastisch dat dit in de eerste plaats op een Vlaams publiek gericht boek toch veel aandacht aan het latere Nederland geeft. Een meezeer van Nederlandse zijde zou hier geen

luxe zijn geweest. Niemand meent nog dat 'van Duitsen bloed' op Duitsland slaat: Duits was in de zestiende en zeventiende eeuw synoniem met Nederlands. Het *Wilhelmus* is niet ontstaan omstreeks 1572, maar tijdens of kort na de veldtocht van 1568. En vrijwel niemand schrijft het nog aan Marnix toe. In Nederland is de bijnaam 'De Zwijger' al meer dan honderd jaar in onbruik, maar hier niet (p.12 en 121). Wel zet de auteur de rede van Oranje in de Raad van State op 31 december 1564 in de schijnwerper, in een hedendaagse vertaling uit de autobiografie van Viglius. Maar deze stellingname van Oranje voor principiële gewetensvrijheid doet hij af als 'stoute taal, die zelfs neigde naar rebellie'. Het enthousiasme in het Zuiden schrijft de auteur op rekening van Oranjes propagandamachine, om uiteindelijk negatief over Oranje te oordelen: 'Oranje, de kampioen van de verdraagzaamheid, die in werkelijkheid zijn volk met een eindeloze oorlog had opgezaamd' (p.187). Alsof Oranje tegen Spanje zonder zijn volk ook maar iets had kunnen beginnen.

De ware helden van De Maesschalck zijn eerst Alexander Farnese, die vele steden wist te herenigen met kerk en vorst, zij het door het recht van emigratie toe te kennen, en daarna de aartshertogen Albertus en Isabella: deze handhaafden het katholicisme en probeerden hun Nederlanden te besturen in overeenstemming met het landsbelang en niet in de eerste plaats met dat van de Habsburgse dynastie.

Pijnpunt was wel dat het Brusselse hof per jaar een half miljoen kostte, zoveel als een kwart van de begroting. De internationale positie van Brussel heden ten dage projecteert de schrijver graag terug op dit verleden: 'de diplomatieke hoofdstad van Europa' (p.10), 'de diplomatieke draaischijf van Europa' (p.273). Werkelijk?

Zie ik goed, dan is de tendens bij de voorstreffelijkste van onze Vlaamse historici dat ze – terecht – de bewuste trouw aan kerk en vorst van de koninklijke Nederlanden beklemtonen. Tegelijkertijd ontbreekt het beklemtonen van het goed recht van de Staten van onze gewesten om in overeenstemming met hun privileges de bijeenroeping van de Staten-Generaal te eisen en medezeggenschap te verlangen. Waarom richt het legalisme van de Vlaamse historici zich altijd op de vorst, wat deze ook graag zag, en veel minder of niet op de vertegenwoordigers van eigen land en volk? De geringe invloed die de Staten in de Koninklijke Nederlanden nog werd toegestaan kwam niet van harte. De Brusselse bestuurders wisten drommels goed dat hun kort gehouden onderdanen altijd konden wijzen op de situatie in die vermaledijde Republiek. Daar heette de stadhouder de dienaar der Staten en waren de heren in de steden de meester. Precies zoals Maria van Hongarije haar broer Karel V gewaarschuwd had.

Anton van der Lem, Universiteit Leiden

Antoine Lilti en Céline Spector ed., *Penser l'Europe au XVIIIe siècle: commerce, civilisation, empire* (Oxford University Studies in the Enlightenment. Voltaire Foundation; Oxford, 2014) 263 p., €74,00
ISBN 9780729411486

Achttiende-eeuwse concepties van Europa

Aan het begrip Europa was en is vrijwel alles, tot en met de oorsprong ervan, omstreken. Gedurende vele eeuwen was 'Europa' niet veel meer dan een geografische uitdrukking, hoewel vrijwel niemand in staat was om aan te geven waar precies de grenzen van dit geografische gebied liepen. Later werd de term ook regelmatig in verband gebracht met de *res publica christiana*. Het was echter pas in de achttiende eeuw, zo luidt de voornaamste stelling van de hier te bespreken bundel opstellen onder redactie van de Franse historici Antoine Lilti en Céline Spector, dat er voor het eerst op een coherente manier theoretisch over het begrip Europa werd nagedacht: 'si l'Europe a une longue histoire, et si le mot n'a été ignoré ni des Anciens ni des auteurs médiévaux, moins encore à la Renaissance, c'est bien au dix-huitième siècle que se sont forgées les premières théories de l'Europe.' Dat er voor deze hoofdthese inderdaad veel valt te zeggen, maken de over het algemeen uitstekende (en soms eerder in een andere taal gepubliceerde) bijdragen aan deze bundel meer dan duidelijk. Om de achttiende-eeuwse intellectuele geschiedenis van het concept Europa te verhelderen, hebben de redacteuren drie samenhangende thema's voor nadere bestudering geselecteerd: Europa als internationale politieke orde, Europa als hoogontwikkelde handelssamenleving, en Europa als beschaving.

Hoewel allerminst oninteressant, is het intellectueel minst avontuurlijke deel van de bundel dat over Europa als internationale politieke orde. Het bevat een bijdrage van Bruno Bernardi over het idee van het Europese machtsevenwicht in de achttiende eeuw en

een niet bijster vernieuwende beschouwing van Stella Ghervas over de talrijke en al veelvuldig besproken achttiende-eeuwse projecten en pogingen – van de abbé de Saint-Pierres *Projet pour rendre la paix perpétuelle en Europe* (1713) tot en met Immanuel Kants *Zum ewigen Frieden* (1795) – om de vrede in Europa door middel van een internationale rechtsorde zeker te stellen. Spannender wordt het bij de derde auteur in dit deel van het boek, Jennifer Pitts. Haar artikel 'Empire colonial et universalisme juridique au XVIIIe siècle' houdt zich bezig met de vraag hoe in de achttiende eeuw werd gedacht over de internationale juridische verhoudingen tussen Europa en de rest van de wereld. Haar verrassende conclusie is dat er in de eeuw van de Verlichting meer ruimte was voor een pluralistische visie op de internationale rechtsorde dan in de negentiende eeuw, die veel sterker dan de achttiende door Europees superioriteitsdenken werd beheerst. In het werk van zo verschillende juridische en politieke denkers als de oriëntalist Abraham Hyacinthe Anquetil-Duperron, de conservatief Edmund Burke, en de Admiralty Court rechter William Scott, Lord Stowell, ontwaart Pitts weliswaar geen uitgesproken anti-imperialisme, maar wel een oprecht streven om de overzeese macht en het overzeese machtsmisbruik van de Europese staten door middel van een internationale rechtsorde in te dammen.

De scheiding tussen het tweede en het derde deel van het boek doet wat kunstmatig aan: theorieën over de handelssamenleving en over beschaving waren in de achttiende eeuw immers nauw met elkaar verbonden. Dat lij-

ken de redacteurs eigenlijk ook wel te beseffen, want in deze beide delen kiezen zij voor hetzelfde uitgangspunt: de manier waarop verlichtingshistorici de geschiedenis van het moderne Europa construeerden. Dit zogenaamde 'enlightened narrative' is de laatste tijd, bijvoorbeeld in het werk van Karen O'Brien en J.G.A. Pocock, grondig bestudeerd en geanalyseerd. Het was, in een notendop, het historische verhaal over de manier waarop Europa zich had ontworsteld aan het duistere 'christelijke millennium', een periode die door Edward Gibbon kernachtig werd samengevat met de formule 'barbarism and religion'. Vanuit dit weinig belovende begin had Europa zich langzaam ontwikkeld tot waar het volgens de verlichte historici uiteindelijk in de achttiende eeuw was aangekomen: een grote republiek van onafhankelijke en elkaar in evenwicht houdende staten, een samenleving die voornamelijk draaide rond de handel en zich, mede daardoor, kenmerkte door verfijnde zeden en een hoge mate van beschaving. Het was het verhaal, in de woorden van Voltaire, van de ontwikkeling van 'rusticité barbare' naar 'politesse'.

In hun bijdragen aan de bundel en ook in hun gezamenlijk inleiding leunen de redacteurs zwaar op de recente analyses van het *enlightened narrative*, maar leggen zij ook wat andere accenten. Zij richten zich vooral op de vraag wat deze nieuwe benadering van de geschiedenis van Europa betekende voor de conceptualisering van de verhouding tussen Europa en de rest van de wereld. Spector laat zien dat Montesquieu en de Schotse historicus William Robertson (naar de latere geschiedenis zou uitwijzen ten onrechte) meenden dat de groei van de handelssamenleving op den duur ook zou leiden tot een andere verhouding tussen Europa en de overzeese gebieden: verovering en bezetting zouden worden vervangen door voor iedereen in alle opzichten profijte-

lijke handelsbetrekkingen. Lilti geeft de historische geschriften van Voltaire een centrale plaats in zijn mooie artikel en benadrukt dat het werk van de beroemde Franse *philosophe* werd gekenmerkt door een grote mate van ambivalentie. Aan de ene kant betekende zijn verwerping van de providentiële geschiedenis dat aan Europa niet langer een bijzondere status kon worden toegeschreven in het geschiedverhaal, aan de andere kant was en bleef hij overtuigd van de superioriteit van de moderne achttiende-eeuwse Europese beschaving.

In de bijdragen van Spector en Lilti, maar ook in die van Kenta Ohji over de *Histoire des deux Indes* van Raynal en Diderot en die van Dominic Eggel over concepties van Europa in de Duitse *Spätaufklärung*, wordt telkens benadrukt hoe complex het achttiende-eeuwse denken over Europa was. Verre van te voldoen aan het cliché van zonnig en ongecompliceerd vooruitgangdenken, werd de achttiende-eeuwse historiografie over Europa vooral gekenmerkt door kritische reflectie over de bijzondere status die Europa in de wereld was gaan innemen. Terecht wijzen Spector en Lilti er dan ook herhaaldelijk op dat het karikaturale beeld van het verlichte denken over de verhouding tussen Europa en de rest van de wereld zoals dat in de 'postkoloniale theorie' regelmatig wordt geschetst volkomen ongefundeerd is. Dat het verlichte denken over Europa ook op andere manieren kan worden verdraaid en misbruikt wordt tenslotte duidelijk uit de afsluitende beschouwing van Sophia Rosenfeld. Daarin laat zij zien dat het beroep van vele moderne aanhangers van de Europese gedachte, van Elie Barnavi tot Jürgen Habermas, op het erfgoed van de Verlichting wellicht politiek effectief is, maar over het algemeen ook onjuist en anachronistisch. Een leerzame bundel, kortom.

Wyger R.E. Velema, Universiteit van Amsterdam

Theo Thomassen, *Onderzoeksgids. Instrumenten van de macht. De Staten-Generaal en hun archieven 1576-1796*. Band 1, Band 2 (Huygens ING; Den Haag, 2015) 857 p., ill., tbl., €49,- ISBN 9789052161822

De Staten-Generaal als archiefvormer

Theo Thomassen heeft met deze onderzoeksgids een belangrijk instrument gegeven om de complexe structuur van de Staten-Generaal te doorgronden. Met behulp van deze gids kunnen de functies en het handelen van de Staten-Generaal analyseren en achterhalen in welke bescheiden de neerslag hiervan te vinden is. Deze publicatie is de handelsversie van de in december 2009 uitgekomen dissertatie waarop Thomassen cum laude promoveerde.

Thomassen is sinds februari 2010 hoogleraar archiefwetenschappen aan de Universiteit van Amsterdam. Daarvoor (sinds 2002) was hij directeur van de Reinwardt Academie van de Amsterdamse Hogeschool voor de Kunsten en eerder was hij werkzaam bij de Rijksarchiefschool, waarvan negen jaar als directeur. Zijn uitgangspunt voor de archiefwetenschappen is specifiek gericht op zowel archief- als procesgebonden informatie. Het begrip archief wordt breed gehanteerd: het betreft zowel de informatie die nog deel uitmaakt van de lopende administratie, als archief dat als cultureel erfgoed wordt aangemerkt. Het gaat daarbij niet alleen om de documenten zelf, maar ook om de personen en de organisaties die het archief vormden en om andere maatschappelijke factoren die de inhoud, betekenis en waarde van archieven bepalen. De context van organisatie en archieven is daarmee een wezenlijk onderdeel van de archiefwetenschap.

Al deze elementen zijn heel fraai in de *Onderzoeksgids* terug te vinden. In twee dikke delen wordt de neerslag van het onderzoek naar de archieven van de Staten-Generaal gepresenteerd. Dat is werkelijk geen geringe prestatie, want zo breed en verantwoordelijk als de taken

van de Staten-Generaal waren, zo onoverzichtelijk zijn de archieven van alle verschillende geledingen: de series, soms dubbele series maar over verschillende periodes, de ordinarijs resoluties met of zonder dubbelen, terecht of ten onrechte ingevoegde archieven, archieven van de griffiers, commissies en representaties, conferenties en deputaties, originelen, afschriften, afgedwaalde archieven, weggeven en weer teruggevraagde reeksen enzovoorts. Vele pogingen tot ordening zijn al eerder gedaan, maar die zijn vanuit het huidige archivistische principe van procesgebonden informatie ofwel onvolledig ofwel ze geven onvoldoende inzicht in de structuur en laten belangrijke onderdelen buiten beschouwing. Zonder inzicht in de structuur, context en werkwijze van de Staten-Generaal in al zijn veranderingen door de eeuwen heen, is de archiveringsfunctie echter niet te onderzoeken of interpreteren. Het verbaast dan ook niet dat dit monnikenwerk niet eerder is opgepakt en voltooid. Dat het project bovendien heel veel langer heeft geduurd dan vooraf voorzien, laat zich raden.

De onderzoeksgids start met een proloog waarin de geografie van het Binnenhof wordt doorgenomen. Dat is geen overbodige luxe en zelfs met de stapsgewijze ontdekking van kamers, etages, aparte gebouwen, vreemde hoeken en gangen, blijft het voor de argeloze lezer een onoverzichtelijke wirwar. Een kaartje doet wonderen; de moderne mens is toch erg visueel ingesteld. Vervolgens begint de verkenning van het onderzoek: de Staten-Generaal als archiefvormer en de neerslag daarvan. En daar begint het probleem al, want wat is archief. Vele generaties archivariissen hebben allemaal een andere visie daarop gehad. Het schetsen

van die visie loopt parallel aan het ontdekken van de inhoud en de structuur van de archieven: hoe heeft de organisatie gewerkt, welke functie had die en welke werkprocessen kan men daarin ontdekken? Pas dan komen we bij de inhoud en structuur van de archieven en bij de maatschappelijke relevantie van de organisatie. Iedere organisatie met complexe taken, gelaagde structuren en verantwoordelijkheidsrelaties zou eenzelfde complexiteit als archiefvormer kennen. Toch maakt het onderwerp van de Staten-Generaal – belast met veel verantwoordelijkheden en macht – dat dit boek belangwekkender wordt: de archieven zijn belangrijke bronnen voor het onderzoek naar de politieke en economische geschiedenis van de Republiek en het Koninkrijk der Nederlanden. De staatsstructuur was ondoorzichtig en gecompliceerd, dus ook de archieven, dus is het lastig om ze te raadplegen.

Het eerste hoofdstuk – dat ruim 100 pagina's telt – is geschreven vanuit de optiek van verantwoording van het onderzoek, waarbij Thomassen al zijn opeenvolgende fases van zijn zoektocht, speurtocht naar reeksen en series en zijn gedachtenontwikkeling beschrijft. Meestal gaat een dissertatie iets sneller op de inhoud in. Maar misschien wreekt zich hier de zeer lange voorbereidingstijd, waarin de auteur het bovengenoemde proces, waarin iedere nieuwe generatie archivariissen een andere visie op archief en archiefvorming ontwikkelt, heeft doorgemaakt.

Het interessante is dat dit boek vanuit verschillende invalshoeken gelezen kan worden. Voor onderzoekers of archivariissen is van belang het proces van zoeken naar de structuur, de vorming van de documenten vanuit de verschillende taken en verantwoordelijkheden, de werkprocessen en de juridische documenten die daaruit zijn ontstaan, de context van vormer en organisatie. Maar voor de historisch geïnteresseerde lezer is de geschiedenis

van de Staten-Generaal zelf erg interessant: de vergaderingen, de Bourgondisch-Habsburgse landsheren en de Staten-Generaal voor 1576, de opkomstplicht en vergadergewoonten en -plaatsen, daarna de periode van de Staten-Generaal tot 1588, dan alle verwickelingen rondom soevereiniteit in de periode van de Opstand, en uiteindelijk de zelf-bevestigde macht tussen 1588 en 1796. Wat deed men, hoe vergaderde men, welke macht had men, hoe was de onderlinge relatie tussen de Staten en hoe groot was de dominantie van Holland in het geheel? En dan waren er natuurlijk nog de andere colleges of functionarissen, zoals de stadhouder, of de Raad van State.

Bij de beschrijving van de taken en de werkwijzen van de Staten krijgt het onderzoek meer reliëf. De vijf functies van de Staten-Generaal waren zeer ongelijksoortig. Allereerst hadden de Staten-Generaal de taak het bondgenootschap (de Unie) in stand te houden, met alle rechten en privileges van de provincies, en taken als benoemingen en rechtspraak bij ambtsmisdriven. De tweede taak had betrekking op religie, oorlogvoering, buitenlandse zaken, beheer van geldmiddelen en handhaven van de munteenheid. De derde taak betrof de uitoefening van de soevereiniteit over de veroverde gebieden, zoals de Generaliteitslanden, steden in Europa en gebieden in Oost- en West-Indië. De vierde taak behelsde alle zaken die door incidentele besluiten van de bondgenoten aan de Staten-Generaal waren opgedragen vanuit gemeenschappelijke belangen, zoals politie, economie en waterstaat. De laatste taak betrof een soort restcategorie, gebonden aan de uitoefening van de eerder genoemde functies, zoals het vergeven van ambten, uitvaardigen van algemeen verbindende voorschriften en beschikkingen in particuliere zaken en rechtspraken. Bij de behandeling van deze vijf functies komen allerlei andere aspecten van de Staten-

Generaal in beeld: de externe relaties, de invloedssfeer, politiek, beleid, functionarissen (zoals stadhouders, kapiteins-generaal of veldmaarschalcken), vrede, voorspoed en veiligheid ter zee en te land, maar ook samenwerkingsverbanden, financiën, heffingen en belastingen, rechtspraak, het bestuur over Oost- en West-Indië, en alle andere taken die de overheid had. De successievelijke beschrijving laat zien hoe veelomvattend het archief is. Plakkaaten en voorschriften, gratieverlening en rechtsgeschillen met Spanje en Engeland: voor veel historisch geïnteresseerde lezers zullen deze een pareltje zijn.

Het is goed dat de *Onderzoeksgids* zowel archivariissen als historici bedient. Heel vaak worden archivistische publicaties nog erg strikt op archiveringssystemen, structuren, records

continuüm, procesgebonden informatie en neerslag van handelen gericht. Juist de verbreding naar de context van de organisatie, de taken en verantwoordelijkheden van de organisatie, het waarom van al die processen en handelingen, maakt dat men de maatschappelijke relevantie van de organisatie scherper in beeld krijgt. Juist dan krijgt een onderwerp meer diepgang. De onderzoeksgids draagt aan deze doelstelling bij. Het is een aanwinst voor de kennis van de Staten-Generaal en voor het begrip van de structuur van deze organisatie. Daarmee wordt de toegankelijkheid van het archief bevorderd en zal de *Onderzoeksgids* toekomstig onderzoek naar de Staten-Generaal makkelijker maken.

Hannie Kool-Blokland, Zeeuws Archief

Jasper van der Steen, *Memory wars in the Low Countries, 1566-1700* (Brill; Leiden en Boston, 2015), 357 pp, ill, krt, tbl, €115. ISBN 9789004300484

Remembering the Revolt

In the early modern history of the Low Countries, the Dutch Revolt looms very large indeed. The long war precipitated by the iconoclastic fury of 1566, which culminated in the creation of a new Republic, has given rise to an enduring cultural divide and cast long and deep shadows on the national historiographies of modern Belgium and the Netherlands. Surprisingly, though, little attention has been paid to how these dramatic events were interpreted and remembered in the sixteenth and seventeenth centuries. One of the products of a major NWO funded project led by Judith Pollmann at Leiden University, Jasper van der Steen's book is an admirable attempt to fill at least part of this gap. Focusing principally on the use of this turbulent past for political purposes, *Memory Wars* traces the process by which two

competing stories about the revolt were forged in the immediately following years and demonstrates how these were cemented and subtly transformed over time. Van der Steen firmly sets aside the assumption that such narratives are natural or self-evident phenomena and seeks to show how they entered into public consciousness, driven by the ideological needs of the rival dynasties, regimes and governing groups in the north and south of the region. This is a genuinely comparative history, which offers even and illuminating coverage of the evolving memory cultures of both the Republic and the Spanish Habsburg lands and their deployment in public debates for a period of nearly 150 years. It draws on a wide range of published works (though apparently no manuscript sources), from polemical pamphlets and propa-

gandist tracts to patriotic booklets written by schoolmasters for their pupils, almanacs and ingenious prints which flipped up to transform Johan van Oldenbarnevelt and his friends into the duke of Alba and his acolytes.

Organised chronologically, the book opens with chapters showing how the Habsburg authorities sought to ban public remembering of the recent past in the 1570s, 80s and 90s and how two different canonical accounts of it came into being during these decades. Van der Steen argues that in the north a 'national' version of contemporary history emerged despite the absence of central government bureaucracy. This largely secular story celebrated a heroic struggle against a foreign and tyrannical king and delineated a black legend of Spanish sponsored atrocities. In the south, by contrast, the emphasis was on dynastic continuity and the triumph of Catholicism over the heretical insurrections that had rudely interrupted a blissful period of peace and prosperity. Far from mutually exclusive, these accounts interacted with each other, especially during the Twelve Years' Truce between 1609 and 1621. Subsequent chapters consider how the Habsburgs and the house of Orange used memories of the revolt to project their identities and to camouflage political reality; how inherited myths were both implicated in and helped to fuel early seventeenth-century disputes, including the clash between the Remonstrants and Counter-Remonstrants which divided Dutch Calvinism from within; and the ongoing deployment of standard canonical narratives after the Peace of Westphalia in 1648 and up to 1700. Van der Steen shows how the war was 'remediated' in the context of the centennial celebrations of the Reformation in 1617 and of famous Catholic miracles associated with the Holy Sacrament and in the context of the war against France. Although the concluding attempt to map the ideal-typi-

cal characteristics of national historiography in modern Europe identified by Chris Lorenz onto the situation in the early modern Low Countries is somewhat awkward, as a whole the book very convincingly demonstrates the dynamism and durability of the memory cultures created by the Revolt, at least at the level of elite and intellectual discourse.

Van der Steen's decision to concentrate on this aspect of a large and expansive subject is a pragmatic and sensible one which helps him to set manageable parameters for his study. But it perhaps does so at the cost of homogenising and polarising the two distinct strands of historical narrative that developed in north and south a little too much. As he himself admits, it also effaces the personal, local and transnational dimensions of remembrance. The picture he paints will need to be read alongside the forthcoming work of the other members of the Leiden team, Erika Kuijpers on the memories and experiences of individual participants and witnesses, Marianne Eekhout on popular senses and 'material memories' of this troubled past, and Johannes Müller on how it was remembered by exiles.

Shedding important new light on the after-life of the Dutch Revolt and advancing our understanding of the formation of public cultures of memory, Jasper van der Steen's book is an excellent first monograph. Clearly structured and well written, it affords insight into a world in which the traumatic conflicts of the sixteenth century became, by 1625, the subject of something approximating to a modern theme park: an Amsterdam maze designed to draw sightseers featured effigies including the Duke of Alba, who was described in the accompanying booklet as 'the foremost cause of the Netherlandish troubles'.

Alexandra Walsham, University of Cambridge

Adriaan van Riemsdijk, *Fabrice de Bassecourt (1578-1650). Priester en dominee. Een biografische schets* (Eburon; Delft, 2015) 286 p., ill., krt., €24,50 ISBN 9789059729728

Fabrice de Bassecourt: een grensoverschrijdend man

Fabrice de Bassecourt (1578-1650) was een interessant figuur, vooral vanwege het feit dat hij verscheidende grenzen overschreed: ondanks het feit dat hij een telg van een katholieke adellijke familie in de Zuidelijke Nederlanden was, woonde en werkte hij ettelijke jaren in Frankrijk en het Heilige Roomse Rijk alvorens hij zich permanent in de Nederlandse Republiek zou vestigen. Tevens was hij opgeleid tot priester in de katholieke kerk, maar bekeerde hij zich tot het calvinisme en zou hij het uiteindelijk schoppen tot predikant van de gereformeerde gemeente te Amsterdam. De Bassecourt was een veelzijdig man die verscheidene publicaties op zijn naam had staan en die ook een vooraanstaande rol speelde in het debat tussen de remonstranten en de contraremonstranten. Genoeg stof dus voor een studie die geheel aan het leven van deze man gewijd is.

Adriaan van Riemsdijk, voormalig medewerker bij het Ministerie van Binnenlandse Zaken, en een verre nazaat van De Bassecourt, heeft zich van deze taak gekwetend nadat pogingen om een geschikte onderzoeker te vinden op niets waren uitgelopen (p.181). In een groot aantal (25) korte hoofdstukken geeft Van Riemsdijk een veelal chronologisch overzicht van het leven van De Bassecourt. Het eerste hoofdstuk bespreekt de achtergrond van De Bassecourts familie en afkomst, waarna er snel over wordt gegaan tot zijn opleiding tot priester en zijn verblijf aan het Brusselse hof. Dit laatste werd geen onverdeeld succes vanwege het feit dat de jonge priester verdacht werd van ketterse sympathiën; uiteindelijk werd De Bassecourt verbannen en ver-

trok hij naar Frankrijk, waar hij emplooi als pastoor in Orléans vond.

In de daarop volgende hoofdstukken komen onder andere de bekering, of eigenlijk bekeringen, tot het calvinisme van De Bassecourt aan bod. Want nadat De Bassecourt zich had bekeerd, verzoende hij zich weer met de katholieke kerk, om zich vervolgens toch voorgoed af te keren van deze kerk (hoewel De Bassecourt zelf voet bij stuk hield dat hij nooit was 'teruggevallen' in het katholieke geloof). Na dienstverbanden in Frankrijk en in het Heilige Roomse Rijk, waar De Bassecourt diende als legerpredikant en later als hofpredikant van de markgraaf van Brandenburg in Kleef, vertrok hij naar de Republiek. In dit land had hij naamsbekendheid verworven door zijn debatten met zijn ambtsgeenoot Johannes Uytenbogaert, en in 1617 aanvaardde hij de positie als predikant in Amsterdam die hem was aangeboden.

De hoofdmoot van het boek richt zich op De Bassecourts periode in de Republiek en focust zich met name op de rol die hij speelde in de felle debatten tussen de remonstranten en de contraremonstranten, waarbij De Bassecourt zich schaarde aan de zijde van de contraremonstranten. Van Riemsdijk analyseert deze periode uit De Bassecourts leven door zijn verhouding tot andere gereformeerde predikanten, zoals Johannes Uytenbogaert, Jacobus Taurinius en Simon Groulart, in ogenschouw te nemen. Tevens bestudeert Van Riemsdijk de verscheidene (polemische) geschriften die De Bassecourt schreef, voornamelijk gericht tegen zijn remonstrantse opposenten. Van Riemsdijk toont aan dat De Bassecourt een gedegen theoloog was die, door

zijn juridische achtergrond (hij had in Douai een semester college gelopen bij de faculteit rechtsgeleerdheid), uitermate geschikt was om zich nauwkeurig uit te drukken en kranig te weren in de verhitte theologische debatten.

Aan de hand van de bespreking van De Bassecourts geschriften en zijn reacties op de schrijfsels van zijn opponenten biedt Van Riemsdijk een aardige kijk op de theologische polemiek die voor zoveel onrust binnen de Republiek zorgde. Daarnaast toont hij ook aan hoe De Bassecourts ideeën zich ontwikkelden: na de Synode van Dordt kon De Bassecourt de polemische strijd meer links laten liggen om zich op zijn gemeente te concentreren, iets wat tot uiting komt in de uitgave van vijftien preken, waarin ook de piëtistische aspecten van zijn theologie duidelijk naar voren komen.

Hoewel Van Riemsdijk er over het algemeen in is geslaagd om een interessant overzicht van het leven en werken van De Bassecourt te geven, kampt dit boek ook met een aantal duidelijke gebreken. Het grootste nadeel van het boek is dat het niet altijd diepgravend is – in dat opzicht is het terecht dat het een biografische schets wordt genoemd. Daarnaast wordt er alleen gebruik gemaakt van explicatieve voetnoten en er wordt niet naar primaire en secundaire bronnen verwezen. Het gebrek aan duidelijke verwijzingen naar het bronnenmateriaal is storend, zeker ook omdat het materiaal dat de auteur heeft vergaard zeker niet oninteressant is. Het boek

is voorzien van een summiere literatuurlijst, waarin naast de primaire bronnen een relatief beperkt aantal secundaire studies te vinden zijn. Dit verraadt een andere tekortkoming: Van Riemsdijk heeft nagelaten zijn studie binnen een breder historiografisch kader te plaatsen. Het ontbreken van enige interactie met andere studies die zich met vergelijkbare onderwerpen bezig hebben gehouden is jammer, niet in het minst omdat het bronnenmateriaal en de onderwerpen die Van Riemsdijk aansnijdt hier zeker gelegenheid toe bieden. Ik denk dan bijvoorbeeld aan de bestaande literatuur over bekeringen (al dan niet specifiek in adellijke families), de vele studies over de controversen tussen de Arminianen en Gomaristen, en de rol van immigranten in de Republiek. Het relateren van het onderzoek aan de bestaande historiografische debatten en het ontwikkelen van een heldere these zou het boek meer diepgang gegeven hebben en de bronnen (en bronnenkeuze) van een duidelijkere context voorzien hebben.

Ondanks dat het op zich geen probleem is dat dit boek geen wetenschappelijke studie is, is het wel een gemiste kans aangezien het materiaal er zich zeker voor leent. Wat overblijft is een goed leesbaar boek, dat ondanks enige tekortkomingen wel de moeite waard is om te lezen voor diegenen die geïnteresseerd zijn in de religieuze geschiedenis van de Republiek in de eerste helft van de zeventiende eeuw.

Jaap Geraerts, University College London

Remieg Aerts e.a. ed., *In dit Huis. Twee eeuwen Tweede Kamer* (Boom; Amsterdam, 2015) 520 p., ill., tbl., grf., €34,90 ISBN 9789089531995

Tweehonderd jaar Tweede Kamer als instituut

De prachtig uitgegeven bundel *In dit Huis. Twee eeuwen Tweede Kamer* is meer dan een van de *spin offs* van de herdenkingsjaren 2013-2015. In oktober 2015 was het tweehonderd jaar geleden dat de eerste vergadering van de nieuwe Tweede Kamer plaatsvond. Een overzichtsstudie van deze Kamer bestond echter niet. Waar de Eerste Kamer en zelfs de Nationale Vergadering van 1796-1798, net als de Raad van State en de Algemene Rekenkamer, inmiddels over serieuze geschiedschrijving beschikten, moest de Tweede Kamer het doen met het in 1964 verschenen gedenkboek *500 jaren Staten-Generaal in de Nederlanden*. Met deze nieuwe bundel is dit gemis goedge maakt.

Wat *In dit Huis* onderscheidt van een obli gaat gelegenheidsboek bij een 200-jarige herdenking is de sterke wetenschappelijke fundering van dit overzichtswerk, zonder dat dit ten koste gaat van de leesbaarheid. Het bundelt recente resultaten van met name historisch onderzoek, vult deze aan met nieuw (archief) onderzoek op verschillende deelaspecten (bijvoorbeeld leidend tot een mooi hoofdstuk over de ambtelijke ondersteuning door Van Baalen en Tanja) en met inzichten uit de politicologische en staatsrechtelijke disciplines.

De bijdragen van historici vormen het leeuwendeel van deze bundel, hetgeen bij een boek over twee eeuwen Tweede Kamer niet verbaast. In die bijdragen wordt heel duidelijk hoezeer de politieke geschiedschrijving de laatste 25 jaar beïnvloed is door de *cultural turn* in die wetenschap. Politieke geschiedenis is zich meer dan voorheen gaan bezig houden

met vormverandering van de politiek. In deze bundel komt deze aandacht voor 'politieke cultuur' nadrukkelijk naar voren.

Daar komt bij dat *In dit Huis* begrijpelijkerwijs niet de parlementaire geschiedenis centraal stelt, maar 'de geschiedenis van de Tweede Kamer als instituut'. Het proces van wetgeving en de kabinetsformatie, waarin regering en beide Kamers van het parlement aan de orde komen, valt grotendeels buiten het bestek van deze bundel. Daardoor is er ruimte voor andere zaken. Het eerste deel van de bundel is thematisch geordend, het tweede deel chronologisch. Dat leidt soms tot enige herhaling, maar dat is niet hinderlijk. In het eerste deel komen de (veranderende) kerntaken, de samenstelling, de ambtelijke ondersteuning, de relatie tot de media, de verhouding tot de Eerste Kamer en een internationale vergelijking aan de orde. Het tweede deel begint gelukkigerwijs met een boeiend hoofdstuk door Oddens over de periode 1795-1806, waaruit nog eens blijkt hoe arbitrair toch eigenlijk het jaartal 1815 is, wanneer men het Nederlandse tweekamerstelsel beschouwt. Het Vertegenwoordigend Lichaam omvatte immers tussen 1798 en 1801 al twee kamers. Anderzijds was het door de Belgen afgedwongen tweekamerstelsel dat in 1815 ontstond geheel anders van karakter. Het stond ten dienste van de koning. Ook na de afscheiding van de Belgen in 1830 bleef het Nederlandse parlement in de eerste plaats een inspraakorgaan bij de koning. Niet het parlement, maar de koning werd als het symbool van de eenheid van de natie voorgesteld. Een echte

volksvertegenwoordiging was ook de Tweede Kamer nog lange tijd niet. Zij mocht dan wel vanaf 1848 rechtstreeks gekozen worden, maar het zou tot ongeveer 1880 duren voordat de Tweede Kamer werd beschouwd als een vertegenwoordiging van het volk in een meer democratische betekenis, zoals Aerts in een prikkelende slotbeschouwing laat zien. Publieke betrokkenheid met parlementaire zaken was sowieso gering, waardoor de noodzaak tot externe legitimering van het parlement lange tijd klein was. De Tweede Kamer was een intern gericht instituut van notabelen. De behoefte om via tekeningen en later foto's het parlementaire leven bij een groter publiek onder de aandacht te brengen was klein. Een 'parlementaire beeldcultuur' kwam moeizaam van de grond. De eerste foto van het parlement in zitting dateert pas van 1909.

De tamelijk lange periode van interne gerichtheid heeft het parlementaire bedrijf van de Tweede Kamer gekleurd. Het parlementaire debat was er niet op gericht om kiezers buiten het parlement te overtuigen. Een zake-lijke insteek voerde in de negentiende eeuw de boventoon. Zeker met de komst van politieke partijen en de uitbreiding van het kiesrecht veranderde er wel iets in dit opzicht, maar de norm bleef toch dat retoriek en emotie niet in 's lands vergaderzaal thuishoren. Zelfs toen de televisie haar intrede deed in de jaren 1960 bleef dat de norm. De padafhanke-lijkheid is hier groot.

Wat wel duidelijk veranderde in de loop van deze twee eeuwen was de verhouding tus-

sen regering en parlement. De politicoloog Andeweg spreekt in een internationaal vergelijkend hoofdstuk van een 'normalisering' voor wat betreft de grotere greep die het parlement op de regering heeft gekregen. De grondwet van 1848 en de jaren 1866-1868 waren in dit opzicht belangrijk, maar Nederland voegde zich pas laat, in de jaren 1960, definitief in dit internationale patroon binnen parlementaire stelsels. Tegenover deze 'parlementarisering', zoals het elders in deze bundel ook wel wordt genoemd, staat echter een 'abnormalisering': de verhouding tussen Kamer en kiezer is door de invoering in 1917 van het stelsel van evenredige vertegenwoordiging onder gelijktijdige afschaffing van alle kiesdistricten uit de pas gaan lopen met het buitenland. Andeweg constateert dat deze (ab)normalisering nog steeds niet geheel is aanvaard in de politieke cultuur. Monisme en de afstand tussen kiezer en gekozenen worden daar nog steeds als probleem gezien.

Hier raken we aan de grenzen van genoemde *cultural turn*. Terecht wordt meer dan vroeger aandacht besteed aan veranderende beelden, vormen en taal van de politiek, maar de 'klassieke' wetenschappelijke benadering met haar aandacht voor bevoegdheden en machtsvorming binnen formele instituties blijft hard nodig om de politiek als geheel goed te doorgronden en te verklaren. Deze bundel combineert het beste van beide benaderingen.

Ruud Koole, Universiteit Leiden

Bas van Bommel, *Classical humanism and the challenge of modernity. Debates on classical education in 19th-century Germany* (De Gruyter; Berlijn, 2015) 234 p., ill., €99,95 ISBN 9783110365436

De verdedigingsstrategie van het klassiek humanisme

Waarom onderwijzen we aan het begin van de eenentwintigste eeuw nog steeds de klassieke talen, zo vraagt Bas van Bommel zich af in de inleiding van *Classical humanism and the challenge of modernity*. Een echt antwoord op deze vraag komt er natuurlijk niet aangezien het doctoraatsonderzoek zich toespitst op de periode tussen 1770 en 1860. Toch geldt een deel van de argumenten die de hoofdfiguur van het eerste deel, Karl Gottfried Siebelis, aanhaalt ter verdediging van het klassiek humanisme ongetwijfeld tot op vandaag. Net als zijn collega's aan de Duitse gymnasia beschouwde Siebelis de studie van de klassieke talen als de ideale manier om zijn leerlingen menselijkheid (*Humanität*) bij te brengen en een tegengewicht te bieden voor de klemtoon op zuiver utilitaristische kennis. Griekse en Romeinse auteurs fungeerden als voorbeeld op intellectueel, esthetisch en moreel vlak. Bovendien brachten ze de leerlingen werkijver bij aangezien men pas echt inzicht kon krijgen in hun navolgenswaardige gedachtegoed door hard te studeren.

Ondanks de onbetwistbaar verminderde praktische relevantie van het Latijn, dat haar status als lingua franca geleidelijk verloor, vertoonde dit ideaalbeeld van het klassiek humanisme aan de Duitse gymnasia een zeer grote mate van continuïteit in de loop van de negentiende eeuw. Het is jammer dat de auteur deze stelling niet wat meer heeft opengetrokken door deze te linken aan de continuïteit van het onderwijs in de klassieke talen aan bijvoorbeeld de Jezuïetencolleges, of aan de notie van de grammatica van de verschoolsing. Ook elders wordt soms iets te veel vastgehouden aan het eigenlijke thema. Het idee

om meer rekening te houden met de natuurlijke ontwikkeling van kinderen (en dus het voorstel om de studie van het Latijn uit te stellen om zo de efficiëntie ervan te verhogen) is immers een typisch denkbeeld uit de Verlichting dat meteen de naam oproept van Jean-Jacques Rousseau. Helaas focust Van Bommel ook in dit geval enkel op de eigen casus.

In het boek als geheel zijn deze minimale suggesties ter verbetering echter te verwaarlozen. Door op een indrukwekkend creatieve manier om te springen met zijn uitzonderlijk uitgebreid primair bronnenmateriaal slaagt Van Bommel erin om inzicht te bieden in de manier waarop de gewone leerkrachten klassieke talen aan het gymnasium omgingen met de uitdagingen waarmee hun discipline werd geconfronteerd. Ten eerste probeerden filologen aan de universiteiten het klassiek humanisme om te vormen tot een wetenschappelijke discipline die zou streven naar een objectieve, historische reconstructie van de Oudheid in al haar facetten, ter vervanging van de exclusieve focus op de klassieke literatuur. Vervolgens was er de voortdurende druk om meer aandacht te besteden aan 'nuttiger' vakken, zoals moderne talen en wetenschappen. En ten derde zou, aldus critici, het zich voortdurend bezighouden met deze heidense teksten het christelijk reveil tegenhouden.

Bij de uitwerking van de verdedigingsstrategie van het klassiek humanisme bouwt de auteur vaak zeer mooie en overtuigende redeneringen op, die onmogelijk in één alinea kunnen worden gereconstrueerd. Vertrekkende van de ideeën van Friedrich August Wolf en Friedrich Creuzer als twee toonaangevende

promotoren van een wetenschappelijke benadering van de klassieke studies toont Van Bommel bijvoorbeeld aan hoe hun aanpak ongewild een uitdaging werd voor het humanistisch ideaal van binnenuit. 'They rid the traditional, exemplary perspective on the ancient world of its primary relation to values that were concretely demonstrable, making it dependent instead on a vague, mystical vision of ancient humankind that could only be time-bound,' aldus Van Bommel (p.86) Dat de voorbeeldfunctie van de klassieke oudheid als gevolg van deze bredere benadering enigszins verminderde, was op termijn onvermijdelijk, al hadden figuren als Wolf en Creuzer dit initieel allerm minst voor ogen.

Voortdurend worden veelzeggende voorbeelden en prachtige citaten aangehaald om de argumentatie kracht bij te zetten. Zo moest, aldus Siebelis, het onderwijs zich niet inlaten met de politiek of, in zijn eigen woorden, 'the best place in which to work was a place "about which the newspapers had the least to say"' (p.40). Een ander voorbeeld zijn de critici die protesteerden tegen het zogenaamd heidense karakter van het klassiek humanisme en wezen op de veranderde naamgeving van oorlogsschepen (die nauwelijks nog de naam van heiligen kregen) als bewijs voor de zogenaamde 'pagan turn' in alle terreinen van de samenleving. Zeker in dit verband toont Van Bommel de verdienste om niet zozeer te focussen op dominante persoonlijkheden binnen het neohumanisme zoals Wolf, Christian Gottlob Heyne of Wilhelm von Humboldt (die inderdaad een zekere voorkeur hadden voor een rationele interpretatie van het christelijk geloof), maar vooral de doorsnee-leerkracht aan het woord te laten (die echt vanuit een godvruchtig geloof reageerde op deze aantijgingen).

Zijn originele en goed onderbouwde conclusie luidt dan ook dat het neohumanisme

het klassiek humanisme niet heeft vervangen, maar dat dit tegelijkertijd niet kan worden gezien als het falen van het neohumanisme. Van Bommel schuwt hierbij niet om zich af te zetten tegen bestaand onderzoek en echt zijn eigen inzichten te ontwikkelen. Volgens zijn interpretatie tonen de reacties op de uitdagingen waarmee het klassiek humanisme te maken kreeg vooral de aanpasbaarheid van precies dit klassiek humanisme. Zowel de verdedigers van de *Bürgerschulen* die streefden naar meer aandacht voor de *Real-fächer*, als zij die vraagtekens zetten bij het onchristelijke karakter van de klassieke auteurs, en zij die streefden naar een meer wetenschappelijke neohumanistische benadering; allemaal waren zij overtuigd van menselijkheid (*Humanität*). Vandaar kunnen de jaren van 1770 tot 1860, aldus Van Bommel, worden gekarakteriseerd als de hoogdagen van het klassiek humanisme.

Al deze originele redeneringen zijn opgebouwd in een uiterst logische structuur (al is het verhaal soms misschien wel een beetje teveel opgesplitst in subparagrafen) en uitgeschreven in vlot leesbaar Engels. Toch was Duits absoluut een handigere optie geweest zodat de talrijke, 'onvertaalbare' Duitse termen gewoon niet vertaald hadden moeten worden. Ook wat het gebruik van voetnoten betreft, sluit Van Bommel zich eerder aan bij een Duitse traditie. Ze nemen ongeveer de helft van het boek in beslag. Zeker een deel van deze informatie hoort mijns inziens eerder thuis in de hoofdstekst. Dit had het verhaal misschien iets meer vaart kunnen geven, al doen deze kleine praktische bemerkingen niets af aan de sterke kwaliteit van het proefschrift als geheel en de duidelijke stellingnamen.

Pieter Dhondt, University of Eastern Finland

Frits Boterman, *Duitse ouders. De jodenvervolging en de nazificatie van Nederland (1940-1945)* (De Arbeiderspers; Amsterdam, 2015) 573 p., €27,50 ISBN 9789029504867

Overzichtswerk van ongekeende scherpte

Cultuur als macht – met die programmatische titel zette Frits Boterman, emeritus-hoogleraar moderne Duitse geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam, zijn in 2013 verschenen magnum opus kracht bij. Botermans oeuvre bestaat uit een indrukwekkend aantal publicaties op het gebied van de Duitse geschiedenis van de laatste twee eeuwen. De rode draad daarin is de enge verbondenheid in Duitsland van de politieke geschiedenis met de cultuur. Zonder kennis van de Duitse politiek vallen de Duitse kunst en cultuur niet te begrijpen, en vice versa, inclusief de ontsporingen van 1933-1945, zo is het argument. Wat Boterman betreft kan de mythe van de *unpolitische Deutsche* – de *Bildungsbürger* die zijn neus ophaalt voor de onvolmaakte politiek en zich terugtrekt in een ideële privéwereld van dichters en denkers, daarmee de politiek overlatend aan Oostenrijkse patjepeeërs met genocidale ambities – de prullenbak in.

In zijn nieuwe boek *Duitse ouders* houdt Boterman vast aan deze benadering, maar slaat hij ook nieuwe wegen in. Ten eerste is het boek gewijd aan Nederland onder Duitse bezetting, met bijzondere aandacht voor de jodenvervolging en de pogingen tot nazificatie van de Nederlandse samenleving. Ten tweede is het een directe confrontatie met de grote morele vraag die in zijn verdere werk eerder op de achtergrond aanwezig is: hoe kan het dat er tijdens de Tweede Wereldoorlog verhoudingsgewijs zo veel Nederlandse joden zijn vermoord, meer dan in ieder ander door de Duitsers bezet land? In zijn uiteindelijke antwoord op deze vraag combineert Boterman eruditie met een historiografische

scherpte die een welkome aanvulling is op Nederlandse debatten over de bezettingstijd.

De kern van de verklaring moet volgens Boterman niet worden gezocht in verzet, collaboratie, accommodatie of in het al dan niet verborgen antisemitisme van de Nederlandse bevolking, maar in de vorm van het Duitse bestuur. In tegenstelling tot andere bezette landen in West-Europa kreeg Nederland geen militair maar een civiel bestuur, waarbinnen de vertegenwoordigers van Himmlers SS al snel een buitengewoon sterke positie innamen. In de onderlinge, polycratische competentiestrijd met vertegenwoordigers van andere Duitse instanties konden Höhere SS- und Polizeiführer Hanns Rauter en Wilhelm Harster, hoofd van Sicherheitsdienst en de Sipo, hun agenda doorzetten. Ongebonden aan de bevelsstructuur van Arthur Seyss-Inquart en ongehinderd door interne tegenwerking konden zij vanaf begin 1942 uitgroeien tot 'de grote architecten van de jodenvernietiging' in Nederland.

Ook de externe tegenwerking was zwak. Het relatieve gemak waarmee deze misdaden konden worden begaan is deels ook te verklaren door de afwezigheid van een sterk Nederlands gezag. De voor veel Nederlanders verbijsterende vlucht van ministers en koningin naar Londen beroofde het land van een regering die enig tegenwicht had kunnen bieden aan de Duitse eisen. De secretarissen-generaal zaten opgescheept met het politieke leiderschap over hun departementen, en ze belandden al snel in een vicieuze cirkel van toegeven en compromissen sluiten. Boterman geeft een buitengewoon wrange illustratie van het belang van politiek tegenwicht en de consequen-

ties van gebrek daaraan. Toen in het voorjaar van 1943 de autoriteiten van Vichy-Frankrijk dwarslagen in het leveren van joden en er ook in België niet genoeg joden konden worden opgespoord, moesten Nederlandse joden dit compenseren om het vereiste quotum alsnog te halen. Dit leidde kort achter elkaar tot negentien transporten naar vernietigingskamp Sóbibor, en daarmee tot de dood van ruim 34.000 Nederlandse joden.

Het verschrikkelijke succes van de Holocaust in Nederland was niet mogelijk geweest zonder de medewerking van talloze Nederlandse instanties en individuen, maar ook de passiviteit van een groot deel van de bevolking was van groot belang. Verzet was schaars, en maar weinig mensen waren bereid om risico's te nemen om joden te beschermen. Pas in de zomer 1943 kwamen er in reactie op de Arbeitseinsatz meer onderduikplekken beschikbaar, maar toen was het voor de meeste joden al te laat. De oorzaak ziet Boterman niet bij een gebrek aan kennis, zoals sommige auteurs ons willen doen geloven, maar bij menselijke zwakte en wat hij 'de onvoorstelbaarheid van de genocide' noemt: 'Het ging om het niet willen weten en het niet tot zich door kunnen

laten dringen van de gruwelijke feiten, of beter gezegd het ontkennen of verdringen van de onvoorstelbare werkelijkheid van de jodenvervolgung.'

Duitse daders roept uiteraard ook vragen op. Zo is het jammer dat Boterman slechts enkele malen ingaat op de impliciete vergelijking met andere bezette landen die in zijn benadering besloten ligt. De meeste vergelijkingen gaan begrijpelijkerwijze over Duitsland zelf, maar het was de zeggingskracht van het boek ten goede gekomen als er vaker expliciet was gekeken naar de situatie in Frankrijk, België en Denemarken. Ook kent het boek nog enkele slordigheden, die hopelijk in een nieuwe druk te verhelpen zijn. Niettemin is *Duitse daders* een uitstekend boek, dat geslaagd is als overzichtswerk en toegankelijke introductie op het thema én als prikkelende bijdrage aan het debat met vakgenoten. De moreel geladen vraag naar het grote aantal Nederlandse joodse slachtoffers zal ook in de toekomst nog tot veel controverses leiden, maar Boterman heeft de lat in deze discussie zeer hoog gelegd.

Daniel Knecht, Universiteit van Amsterdam

Roberto Dagnino, *Twee leeuwen, een Kruis. De rol van katholieke culturele kringen in de Vlaams-Nederlandse verstandhouding (1830-ca. 1900)* (Verloren; Hilversum, 2015) 399 p., ill. €39,- ISBN 9789087044343

Buur- of buitenland?

De clichévoorstellingen die in België en Nederland over elkaar bestaan zijn voor een belangrijk deel religieus gekleurd. Vanuit noordelijk perspectief is België het land van Bourgondische katholieken. Daartegenover staat het calvinistische Nederland met zijn nuchtere poldermentaliteit. Deze stereotiepe tegenstellingen zijn vooral sinds de Belgische

afscheiding van 1830 van grote invloed geweest op de verhoudingen tussen de twee landen. Toch zijn er ook altijd pogingen ondernomen om toenadering tot elkaar te zoeken. In dit voortdurende spel van aantrekking en afstoting hadden met name katholieken aan beide kanten van de grens een ingewikkelde tussenpositie. De opkomst van nationale en

confessionele identiteiten in de negentiende eeuw stelde hen voor het vraagstuk hoe zich te verhouden tot de taal- en geloofsgenoten in het buurland.

In *Twee leeuwen, een Kruis*, dat eerder verscheen als proefschrift bij de Rijksuniversiteit Groningen, onderzoekt Roberto Dagnino de bijdragen van katholieke intellectuelen aan de wederzijdse en onderlinge beeldvorming van Vlaanderen en Nederland in de negentiende eeuw. Hij stelt zich de vraag hoe katholieken omgingen met de veronderstelde eenheid en verscheidenheid van de Nederlanden, tot op welke hoogte zij het andere land beschouwden als onderdeel van dezelfde culturele ruimte. Het boek gaat over de tegenstellingen tussen en versmelting van katholieke en nationale cultuur en over de hiermee verbonden herpositionering ten opzichte van het land aan de andere kant van de grens. Dagnino laat zien hoe beelden van de 'ander' werden ingezet in de emancipatiestrijd van katholieken in Nederland en van Vlamingen in België. Hij levert met dit boek een belangrijke bijdrage aan de literatuur over natievorming in de Lage Landen.

Het boek is ingedeeld aan de hand van een aantal overzichtelijke casestudies: drie in Vlaanderen en drie in Nederland. Voor beide onderzoeksgebieden hanteert Dagnino een enigszins andere aanpak. In Nederland concentreert hij zich op een serie van individuele auteurs. Voor Vlaanderen is zijn verhaal geordend aan de hand van een aantal thema's. Hij putte voor dit onderzoek voornamelijk uit verschillende culturele tijdschriften en in mindere mate uit de briefwisselingen tussen enkele markante persoonlijkheden aan beide kanten van de grens.

Het boek begint in de verwarrende periode tijdens en na de Belgische Opstand. Voor katholieken betekende dit een intensief proces van heroriëntatie op de eigen natie en het

buurland. In de eerste decennia na 1830 was de beeldvorming tussen België en Nederland voortdurend in ontwikkeling. De Groningse katholieke voorman Joachim Le Sage ten Broek wees op de religieuze overeenkomsten tussen de twee landen en zag de uitzonderlijke positie van de katholieke kerk in België als een voorbeeld voor de Nederlandse regering. Hij schonk echter geen aandacht aan overeenkomsten in taal. Dit veranderde in de geschriften van de intellectueel Jozef A. Alberdingk Thijm, die niet alleen probeerde het katholieke erfgoed in de Nederlandse cultuur te integreren maar ook een warm pleitbezorger was van toenadering tussen de twee landen op taal- en letterkundig gebied. Ten opzichte van Le Sage betekende dit een vernauwing van zijn blikveld van België naar Vlaanderen.

Het Vlaams-katholieke beeld van Nederland was zeer diffuus. In de jaren 1830 en '40 ontbrandde een spellingstrijd tussen voorstanders van de Noord-Nederlandse schrijfwijze en de taalparticularisten, die het Vlaams als een eigen taal beschouwden. De twee kampen probeerden in die discussies het beeld van Nederland als protestantse natie respectievelijk te ontcrachten en te bevestigen. Een decennium later verschoof dit beeld. De priesterdichter Guido Gezelle en zijn volgelingen benadrukten weliswaar het belang van West-Vlaanderen als bakermat van de Nederlanden, maar probeerden het Vlaams niet helemaal af te schermen van invloeden uit het noorden. Nederland maakte integraal onderdeel uit van hun wereldbeeld.

In de laatste decennia van de eeuw vielen de culturele grenzen van katholieken in de twee landen steeds meer samen met de politieke. In België ging zelfs de aanvankelijk zeer transnationaal georiënteerde neogotische beweging zich in toenemende mate op het eigen land richten. Hier komt de aandacht van Dagnino voor cultuurtransfers het beste tot uit-

drukking: een analyse van discussies in en excursiebestemmingen van het Gilde van Sint-Thomas en Sint-Lucas laat op overtuigende wijze zien hoe dit neogotische genootschap Nederland in toenemende mate niet meer als katholiek buurland maar als buitenland beschouwde. Dit afzonderingsproces gebeurde ook aan de andere kant van de grens. Het laatnegentiende-eeuwse ultramontaanse katholicisme, met de priester-politicus-dichter Herman Schaepman als een van de meest uitgesproken Nederlandse exponenten, was internationalistisch in zijn oriëntatie maar zag tegelijkertijd de natiestaat – meer dan voorheen – als een gegeven. Dagnino beschrijft dit als een periode van ‘ontnuchtering’: de twee culturele ruimtes onderscheidden zich van elkaar en het Groot-Nederlandse idealisme van de vroege jaren beperkte zich voortaan tot de taal- en letterkunde.

Het boek is geschreven met een helder imagologisch begrippenapparaat en geba-

seerd op diepgravend onderzoek. Dagnino's analyse van diverse cultuuruitingen (waaronder taal- en letterkunde, geschiedschrijving en architectuur) en zijn transnationale blik verdiepen onze kennis over de bijzondere positie van katholieke cultuur in de negentiende-eeuwse identiteitsgeschiedenis van de Lage Landen. Zijn microperspectief stelt hem in staat om heel precies verschuivingen in het denken over de ander in kaart te brengen. Het boek had nog meer aan kracht gewonnen als hij op bepaalde plaatsen in het boek uitweidingen die de context betreffen had beperkt, waardoor zijn hoofdpunten duidelijker naar voren zouden zijn gekomen. Dit laat echter onverlet dat *Twee leeuwen, een Kruis* een aanrader is voor iedereen met een interesse in de geschiedenis van nationalisme en religie in de Lage Landen.

Tymen Peverelli, Universiteit van Amsterdam

Christian Dahl en Tue Andersen Nexø ed., *To be unfree. Republicanism and unfreedom in history, literature, and philosophy* (transcript Verlag; Bielefeld, 2014) 230 p., €29,99 ISBN 9783837621747

The varieties of unfreedom

The eleven articles that make up this compilation attempt to define, by delineating forms of unfreedom, what the nature of republican freedom might be. Most of these articles were presented at a conference at the University of Copenhagen in 2010. They are divided into a theoretical part ('Conceptual varieties of unfreedom') and a more practical part ('Cultural representations of unfreedom').

The pervasive thesis that these articles explore comes from Philip Pettit, whose *Republicanism: a theory of freedom and government* (1997), along with Quentin Skinner's 1998 *Liberty before liberalism*, is credited with revi-

ving republicanism and redefining republican freedom as the absence of domination (and not just the absence of interference, since you can be dominated without interference, and there are forms of – benign – interference that do not constitute dominance). The first article, by Christian Rostbøll ('Statelessness, domination, and unfreedom: Arendt and Pettit in dialogue') juxtaposes Pettit's framing of liberty in terms of slavery vs. freedom or liberty vs. domination, with Hannah Arendt's positing of statelessness as the ultimate form of unfreedom (since a slave still has a status and belongs somewhere, whereas the stateless

do not). Rostbøll tries to show that the two are not so unlike each other, and that both conceptions of unfreedom suffice: the positive aspect of freedom is marked by the freedom to *become* somebody, something that democracy helps us, intrinsically and instrumentally, to do (p.34).

A more enlightening examination of what the state of slavery – and obversely, freedom from domination – means is found in the last article of this book, by Christian Dahl, 'Unfreedom and the crises of witnessing: a republican perspective on the African American slave narratives'. These slave narratives show 'what it means to be unfree and what it takes to assert oneself as a free person' (p.215): they underscore the importance of literacy and of having discursive control of one's narrative. The narratives manifest an emphatic insistence on the narrator's authenticity, and the important link between the narrator's name and her identity (since once free, ex-slaves usually adopted a new name instead of their slave name; an interesting example is Henry Box Brown, whose middle name referred to the container in which he was shipped to the North and freedom, p.223). Thus Dahl provides empirical 'proof of the validity of Pettit's conception of freedom as non-domination.

The issue of being without a proper name as a symbol of dominance also comes up in Susan Maslan's 'Unfreedom, servitude, and the social bond', only here it applies to servants: the relationship between servant and master represents the essential social bond that holds society together, but unlike the slave's servitude, the servant's is based on free choice. Their masters' identity depends on the servants, yet this means that the latter lack an own identity and don't even have a name. Thus, Maslan concludes, French society 'survives only because of the consensual assumption of an unequal unfreedom' (p.155).

One cannot help but wonder how this social paradigm – valid in a society where 1/13 of the population consisted of servants – can be applied to our modern society, where most servants have been replaced by machines.

After Rostbøll's article, Robin Celikates's contribution ('Freedom as non-arbitrariness or as democratic self-rule?: a critique of contemporary republicanism') successfully teases out and critiques what is perceived as a weakness in Pettit: his passive view of freedom as non-dominance. For Pettit, it is sufficient for the citizen not to be dominated and to have representatives govern for him, but Celikates argues that the passive citizen 'will gradually lose [sic] the cognitive and practical capacities as well as the motivational resources necessary for an active citizenry' (p.50).

This reviewer found himself unpersuaded by Amnon Lev's effort to turn Thomas Hobbes into an advocate of a form of republican freedom, supposedly encapsulated in his description of sovereign power: 'The unlikely claimant: sovereignty and republicanism in Hobbes' failed to sway me to regard the theorist of absolutism and author of *Leviathan* as a harbinger of freedom from domination.

Naturally, domination and thus unfreedom can take various forms, one of them being corruption in the Machiavellian sense (referring to a 'rot in the tissue of society'): Tue Andersen Nexø scrutinizes how for Machiavelli corruption is the opposite of civic virtue and pertains specifically to the intersubjective level (when interpersonal relations are marked by dependence and inequality). Then he shows how in early eighteenth-century England critics saw a clear link between the economic power of the government and the 'tyranny of corruption' (p.88), a form of domination that was seen as all the more pernicious because submission to it is voluntary.

Ruth Scurr's otherwise well-argued article

on 'Unfreedom and the republican tradition in the French Revolution' is marred by some factual errors, as when she has Louis XVI and his entourage, in their flight from Paris, try to escape 'to the western border' (p.94), and later lumps Adam Smith in with the Physiocrats (p.102; of course Smith was an emphatic critic of the Physiocrats!). Her article examines the debates during the French revolution about constitutional unfreedom (highlighting the Abbé Sieyès's defense – against Tom Paine – of a constitutional monarchy), social unfreedom (featuring especially the time of the Terror and the ideas of Robespierre and Saint-Just on the necessity of 'institutions that would shape the wills and habits of citizens in accordance with the general interest', p.100), and finally economic unfreedom, and the debates about property rights (defended by P.L. Roederer, who asserted that it is the purpose of society 'to protect man's ability to fulfil his needs through work, not to satisfy those needs directly', p.110).

The book's subtitle lists 'History' first, yet there is precious little history in these articles, except in the form of literary history. Some articles rely on just one play to make general points (e.g. Shakespeare's *Coriolanus* in Oliver Arnold's 'Occupy Rome: Citizenship and freedom in early modern political culture'; or Pierre Carlet de Chamblain de Marivaux's *L'Île des esclaves* in Susan Maslan's 'Unfreedom, servitude, and the social bond'); sometimes the primary source seems to be taken at face value, as – also in Arnold – in the rosy presentation of 'republican' freedom under the rule of Elizabeth by 'happy parliamentarians' (could they be flattering her?) (p.124-126). In the case of Anne Fastrup's astute analysis of the juxtaposition of social servitude and aesthetic freedom, she restricts herself to a discussion of Diderot's *Le neveu de Rameau* ('Dependency, corruption, and aesthetics in Denis

Diderot's *Le neveu de Rameau*') – but it would have enhanced the article if she had also considered other parts of Diderot's oeuvre, e.g. his humorous *Jacques le fataliste et son maître* (where the 'servant' is much more 'independent-minded' than his bumbling and naive master).

In her analysis of Voltaire's *Lettres philosophiques* (also known as the *English Letters*), Ingvild Hagen Kjørholt highlights the criticism that she discerns between the lines of Voltaire's praise of the Quakers: the Quakers' political passivity and idealist, non-political egalitarianism doom them as a community – the example being William Penn and the state of Pennsylvania – because for Voltaire, Kjørholt contends, freedom is per definition political, and in general 'freedom results from actions which are located within a political sphere' (p.164). This is an example, I feel, of trying to fit the mercurial wit found in Voltaire's writings into a theoretical mold (where 'natural liberty' is defined as unfree, and Pennsylvania is analogous to the Eldorado of Voltaire's *Candide*). After all, Kjørholt herself mentions the *political* alliance that Penn made with the native Americans in Pennsylvania (in Voltaire's words, '...le seul traité entre ces peuples et les chrétiens qui n'ait point été juré, et qui n'ait point été rompu' (quoted on p.168). Voltaire's admiration for this experiment was, I believe, genuine; at the same time he was aware of a certain naïveté which made the Quakers in the long run unfit to succeed in this world.

Completely illiberal and reactionary is the ultimate stance of the poet Baudelaire regarding aesthetics and the imagination, as Christopher Prendergast outlines in his 'Baudelaire and the government of the imagination'. In his disillusionment after the 1848 revolution, Baudelaire presented the artist as a despot who practices 'an art of suggestibility, an art of manipulation' (p.210). Thus, the poet became a

spokesman of the 'anti-democratic modernism of the autocratic right' (p.211) of which the likes of Dostoevsky and Heidegger were other exponents. It seems that here freedom is once again reduced to 'the freedom of one' (viz. that of the despot) mentioned by Hegel.

Finally, I must note that the text is, unfortunately, replete with annoying typos, grammatical errors and inconsistencies.

Gerrit Voogt, Kennesaw State University

Laurens Ham, *Door Prometheus geboeid. De autonomie en autoriteit van de moderne Nederlandse auteur* (Literatoren; Hilversum, 2015) 349 p., ill., €35,- ISBN 9789087044909

Macht en onmacht van de moderne auteur

Nadat de auteur in het kielzog van beroemde teksten als Roland Barthes' *La mort de l'auteur* (1968) en Michel Foucaults *Qu'est-ce qu'un auteur?* (1969) dood werd verklaard, gaan er sinds de jaren tachtig van de vorige eeuw steeds weer stemmen op dat diezelfde auteur uit de dood is verrezen. Wie die doodverklaring en snelle wederopstanding van een zekere afstand bekijkt kan niet anders dan besluiten dat er soms iets te overhaast conclusies zijn getrokken (en dat de cultteksten van Barthes en Foucault niet altijd even nauwkeurig zijn gelezen). Bij nader inzien is de auteur nooit echt weggeweest en is deze alomtegenwoordige figuur altijd ons denken over cultuur blijven bepalen. Toch lijkt er ook in de studie van de Nederlandse letterkunde al enige tijd een heuse revival van de auteur aan de gang. Die revival uit zich bijvoorbeeld in een opvallende golf van monumentale, goed gedocumenteerde (en vaak ook populaire) biografieën van Nederlandstalige schrijvers. Het gaat daarbij zowel om *grands hommes* van de Nederlandse letteren (Reve, Hermans, Buysse, Elsschot), als om meer marginale figuren, en zeker bij de mindere goden lijkt het alsof de biografie in toenemende mate de plaats inneemt van het literaire werk zelf, dat vaak in de vergetelheid is geraakt. Daarnaast verschijnen er ook heel wat literair-historische studies

die nadrukkelijk rond auteurs zijn opgebouwd. Doorgaans echter fungeert de auteur in deze studies (in tegenstelling tot veel van de biografieën) niet als een onproblematisch referentiepunt, zoals dat in het vroeger algemeen gangbare model van *l'homme et l'oeuvre* gebruikelijk was, maar wordt het auteursbegrip gezien als een historische constructie, die doorheen de tijd steeds andere invullingen kan krijgen en bepaald wordt door allerlei sociale, institutionele en poëtische factoren.

Het boek *Door Prometheus geboeid. De autonomie en autoriteit van de moderne Nederlandse auteur*, de handelseditie van het proefschrift waarmee Laurens Ham in 2015 promoveerde aan de Universiteit Utrecht, is een mooi voorbeeld van een dergelijke studie. Er wordt immers niet alleen stilgestaan bij een keur aan moderne Nederlandse auteurs uit de negentiende en de twintigste eeuw, maar er wordt ook – en misschien vooral – aandacht besteed aan de geschiedenis van auteurschap, de functies en rollen die de auteur in de moderne tijd kan vervullen en de identiteitsconstructies en auteursbeelden die daarmee samenhangen. Hams vertrekpunt is het min of meer algemeen gangbare inzicht dat de literatuur van de moderne tijd wordt gekenmerkt door een proces van 'autonomisering': de literatuur weet zich in toenemende mate

los te maken van bevoogding door kerk en staat, en ontwikkelt zich vooral vanaf de negentiende eeuw tot een min of meer zelfstandig functionerend maatschappelijk domein met eigen normen en wetten. Hoewel het hier allerminst gaat om een rechtlijnig proces, en de autonomie van literatuur altijd relatief blijft, heeft de ontwikkeling grote gevolgen voor het statuut van de auteur. Die verwerft enerzijds een grotere vrijheid – moderne auteurs in liberale landen mogen zeggen wat ze willen zonder ervoor gestraft te worden –, maar moet voor die vrijheid wel een hoge prijs betalen: zijn uitspraken verliezen de kracht om in de maatschappij in te grijpen en kunnen altijd als een louter literair spel weggezet worden. Wat de auteur wint aan autonomie verliest hij aan maatschappelijke autoriteit. De criticus William Marx heeft het in dat verband over de ‘ontwaarding’ van de moderne literatuur, en die ontwaarding straalt af op de auteur. Laurens Ham neemt zich in zijn studie voor om dat algemene verhaal te nuanceren. Hij gaat ervan uit dat moderne auteurs nog steeds een vorm van autoriteit en gezag kunnen vertegenwoordigen, en dat zij dat gezag paradoxaal genoeg ontleen aan het claimen van een autonome, onafhankelijke, en daardoor schijnbaar machteloze maatschappelijke positie.

Dat uitgangspunt wordt in vijf hoofdstukken getoetst aan vijf auteurs die de spanning tussen autonomie en autoriteit exemplarisch lijken te belichamen: de obscure negentiende-eeuwse publicist Jean Baptiste Didier Wibmer, en vervolgens de gecanoniseerde schrijvers Multatuli, Lodewijk van Deyssel, Carry van Bruggen en Willem Frederik Hermans. Ham focust daarbij niet zozeer op de sociale positie van deze auteurs, of op hun plaats in de literatuurgeschiedenis, maar op de vorming en evolutie van auteursbeelden, die in navolging van Jérôme Meizoz literaire *postures* worden ge-

noemd. De *posture* van een schrijver omvat het geheel van representaties die er van een auteur circuleren, dat zowel het resultaat is van een actieve vorm van autorepresentatie door de auteur zelf, als van een extern beeldvormingsproces: welk beeld proberen auteurs (via hun teksten of mediaoptredens) van zichzelf voor de buitenwereld te creëren, en welke beelden worden er in die buitenwereld gebruikt om naar bepaalde auteurs te verwijzen?

Door Prometheus geboeid laat mooi de voordelen van die benadering zien. Hoewel er vrij veel aandacht wordt besteed aan sociale, institutionele en literair-historische achtergronden, worden auteurs nooit zomaar herleid tot een vaststaande positie in het literaire veld, maar wordt van iedere auteur een vrij complex en dynamisch beeld geschetst, waarbij er systematisch aandacht wordt besteed aan de meervoudigheid en dynamiek van auteursbeelden – zo gebruiken schrijvers vaak pseudoniemen om er meerdere identiteiten op na te houden en kan de *posture* van een auteur doorheen de tijd ook radicaal evolueren. Multatuli bijvoorbeeld zocht aansluiting bij verschillende populaire *postures* van zijn tijd (zoals de kunstenaar-martelaar, of de schrijver-filantroop), die hij combineerde en tegelijk ook ondergroef, en Willem Frederik Hermans schakelde onder invloed van gewijzigde maatschappelijk omstandigheden gedeeltelijk over van een almachts-*posture* naar een onmachts-*posture*. Bovendien laat de benadering toe om informatie over auteurschap uit heel verschillende bronnen met elkaar te combineren, gaande van persoonlijke correspondentie, over creatief werk, tot recensies en televisieoptredens. De grootste vragen die na de lezing van dit boek openblijven is (1) hoe al die verschillende auteursbeelden die de revue passeren zich verhouden tot de meer algemene *posture* van de schrijver die maatschappelijke autoriteit verwerft door een autonome

positie te claimen en (2) in hoeverre die meer collectieve *posture* dan weer representatief is voor modern auteurschap in het algemeen (of veeleer als één bepaald auteurstype onder vele andere moet worden beschouwd). In elk geval lijken bepaalde auteurs (zoals Multatuli en Hermans) beter in het voorgestelde model te passen dan andere (zoals Van Deyssel). Af en toe laat de auteur in dit boek 'tegenspelers'

aan het woord, die over het algemeen echter wat stiefmoederlijk worden behandeld. Misschien had een verdere uitwerking van dergelijke tegenstemmen iets meer kunnen zeggen over de verschillende vormen van auteurschap die in de moderne tijd denkbaar zijn.

Pieter Verstraeten, Rijksuniversiteit Groningen

Coen Hilbrink, *Knokploegen. Religie en gewapend verzet, 1943-1944* (Boom; Amsterdam, 2015) 279 p., ill., tbl., €19,90 ISBN 9789089534705

Hans Schippers, *De Westerweelgroep en de Palestinapioniers. Non-conformistisch verzet in de Tweede Wereldoorlog* (Verloren; Hilversum, 2015) 252 p., ill., tbl., €25,- ISBN 9789087044978

Geschiedschrijving Nederlands verzet steeds persoonlijker

De geschiedschrijving over het Nederlandse verzet in de Tweede Wereldoorlog lijkt steeds persoonlijker te worden. Niet heldhaftigheid en moed, een goed-fout vraagstuk of een poging tot ontluistering van het verzet, maar persoonlijke drijfveren, beweegredenen en verzetsbereidheid van (leden van) Nederlandse verzetsorganisaties staan centraal in de meest recente studies. Twee voorbeelden hiervan zijn het in 2015 verschenen *Knokploegen. Religie en gewapend verzet, 1943-1944* van historicus Coen Hilbrink en *De Westerweelgroep en de Palestinapioniers. Non-conformistisch verzet in de Tweede Wereldoorlog* van historicus Hans Schippers (2015).

In *Knokploegen* richt Hilbrink zich op de rol van religie in het gewapend verzet. Anders dan de vrij algemeen klinkende titel wellicht doet vermoeden, doet hij dit grotendeels aan de hand van een voor hem zeer persoonlijke lokale geschiedenis: die van de verzetsorganisatie waar zijn vader en grootvader deel van uitmaakten. Deze knokploeg, onderdeel van de Landelijke Knokploegen (LKP), kwam sa-

men in LKP-hoofdkwartier Huize Lidwina, gelegen nabij het Twentse Zenderen. De auteur vraagt zich af hoe de knokploegleden, opgevoed met een principe als 'gij zult niet doden', in oorlogstijd bereid bleken mensen te liquideren. Hoe hebben zij hun acties gerechtvaardigd? Wat dreef hen? Waar en hoe zien we in de wereld van de LKP de mobiliserende werking van religie aan het werk?

Op basis van zijn onderzoek stelt Hilbrink dat de religieuze knokploegleden een sterk persoonlijk verantwoordelijkheidsgevoel hebben ervaren, waarvan de wortels liggen in een idee van gehoorzaamheid aan God. Een God waaraan ze ooit verantwoording zullen moeten afleggen over hetgeen ze bij leven hebben gedaan. Hilbrink toont in *Knokploegen* hoe persoonlijke waarden, een religieus geïnspireerd plichtsbef bij zijn hoofdpersonen, samen met een in oorlogstijd ontstane noodzaak, konden aanzetten tot het plegen van (al dan niet gewelddadige) verzetsdaden. Hoewel zijn analyse van de precieze relatie tussen het gebruik van geweld en diepgaande reli-

gieuze motieven wat aan de oppervlakte blijft, laat Hilbrink zien dat niet alleen religie en geloofsovertuiging op zich, maar ook de daaruit voortvloeiende contacten en netwerken bijdroegen aan het ontstaan en functioneren van lokale verzetsorganisaties en later de Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers (LO) en LKP. Hilbrink stelt: 'Georganiseerde religie had een duidelijke sociale cohesie bevorderende en coördinerende werking, die bij de protestantse [sic] vorm kreeg in de LO en zichtbaar invloed uitoefende op het verzetswerk van de knokploegen' (p.228-229). Terecht noemt hij hierbij ook het belang van vertrouwde contacten 'verder weg' in Nederland, die bijvoorbeeld in mobilisatie- of studententijd waren ontstaan. Wat de mogelijke rol van andere aspecten, zoals de relatieve isolatie en kleinschaligheid van een plattelandsgemeenschap, in het wel of niet ontstaan van verzetsnetwerken kan zijn geweest, blijft echter onduidelijk. In zijn epiloog komt Hilbrink met de volgende hypothese: '[G]eorganiseerde politieke of religieuze overtuiging werkt cohesie bevorderend en coördinerend in een groep; gewapend verzet van zo'n groep tegen externe bedreiging zal voorspelbaarder worden naarmate het sociale verband in zo'n groep strenger is voor zijn leden en de overtuiging heiliger' (p.229).

Het 'persoonlijke' karakter van dit boek is tweeledig: er is zowel sprake van een grote betrokkenheid van de auteur bij het onderwerp, als van een insteek waarbij sterk ingezoomd wordt op persoonlijke drijfveren van actoren. Dit roept de vraag op hoe zo'n persoonlijke insteek mogelijk doorwerkt in algemene verklaringen, zoals de verklaring die Hilbrink geeft voor het relatief late ontstaan van georganiseerd verzet: 'De verschillende vormen van verzetsactiviteit ontstonden in bezet Nederland overal waar ze nodig werden gevonden' (p.65). Volgens Hilbrink was voor

veel verzetsmensen de nood blijkbaar pas in de tweede helft van de oorlog hoog genoeg om er (gewapend) de wet voor te breken. De rol die factoren als hoop en uitzicht op verbetering (de Slag bij Stalingrad en de verzwakking van Hitlers legers) mogelijk gespeeld hebben verdwijnen daarmee naar de achtergrond. Het feit dat toen de meeste Joden al gedeporteerd waren en het moment waarop voor hen de nood het hoogst was al voorbij was, laat Hilbrink eveneens buiten beschouwing. Hoewel Hilbrink zich in de epiloog bewust toont van zijn sterke persoonlijke connectie met dit onderwerp, blijft het de vraag in hoeverre hij zich daarvan kan distantiëren wanneer hij bijvoorbeeld deze studie gebruikt om een (negatief) oordeel te vellen over het besluit van koningin Wilhelmina om tegen het einde van de oorlog het verzet in Nederland samen te voegen. Het dodelijk verraad waartoe de gedwongen samenwerking bij de Twentse knokploeg leidde, had de dood van Hilbrinks vader en grootvader tot gevolg.

In *De Westerweelgroep en de Palestinapioniers. Non-conformistisch verzet in de Tweede Wereldoorlog* van Schippers staat de Westerweelgroep centraal, die onder leiding van de links-socialistische onderwijzer Joop Westerweel opereerde. In de (overigens pas achteraf zo betitelde) Westerweelgroep werkten niet-Joodse linkse activisten, Joden (Palestinapioniers) en uiteenlopende groepen mensen samen. De Palestinapioniers waren voornamelijk Duitse Joden die zich in Nederland voorbereidden op een vertrek naar Palestina. Schippers gebruikt deze studie in zijn zoektocht naar antwoorden op meer algemene vragen over de (persoonlijke) achtergrond van hulp van niet-Joden aan hun Joodse medeburgers en over het verzet van Joden tegen antisemitische maatregelen. Verder wilde Schippers inzicht krijgen in het al dan niet bijzondere maatschappelijke karakter van de groep,

waarbij niet alleen sociale en religieuze verschillen tussen de leden een aandachtspunt is, maar ook de pacifistische houding van het merendeel van de leden aan bod komt.

De Westerweelgroep en de Palestinapioniers biedt een schat aan achtergrondinformatie: over de Palestinapioniers, over het Zionisme en over de persoon Joop Westerweel. Meestal vormt dit een waardevolle omlijsting van het verhaal, al komt het de leesbaarheid niet altijd ten goede. Schippers schetst levendig het verhaal van zijn kernfiguren, zonder zijn relaas in een hagiografie te laten ontaarden. Zo besteedt hij volop aandacht aan de onvoorzichtigheid van Westerweel, die, toen hij tijdens een verzetsactie met valse papieren onderweg was, in een Wehrmacht-treincoupé luidruchtig probeerde Duitse soldaten van zijn pacifistische opvattingen te overtuigen. Hulp bij onderduik en vlucht speelde een belangrijke rol in het verzetswerk van de Westerweelgroep. Schippers schetst met talloze voorbeelden hoe de onderdrukking, moeilijkheden en spanningen tussen onderduiker en helper die daarbij kwamen kijken veel vroegen van alle betrokkenen en hoe ook hulpverleners door hun activiteiten steeds meer in gevaar kwamen.

Zich basierend op internationale theorievorming over dit thema, waaronder werk van Eva Fogelman en Nechama Tec, tracht Schippers een licht te werpen op zowel uniciteit als universaliteit van de geschiedenis van de Westerweelgroep. Schippers laat zien hoe ook de door hem onderzochte Joden een zeer beperkte keuze hadden (de bezetter volgen of verzet plegen); hoe niet-Joodse helpers van de Westerweelgroep ondanks een veel ruimere keuzevrijheid, toch in verzet kwamen; hoe ze voornamelijk werden gedreven door een combinatie van persoonlijke waarden en persoonlijkheidskenmerken, waarvan een 'universele' innerlijke drang om mensen in

nood te helpen en non-conformisme voor deze groep het meest kenmerkend zijn, en hoe de oorlogssituatie maakte dat zij daadwerkelijk bij het georganiseerd verzet betrokken raakten.

Het non-conformisme van de Westerweelgroep uitte zich op verschillende manieren. Zo was er uit veiligheidsoverwegingen, maar ook in streven naar behoud van de eigen manier van werken, nauwelijks contact met andere verzetsorganisaties. Omdat het in Nederland moeilijk bleek onderduikadressen te vinden voor de pioniers, die door hun Duitse accent en Joodse uiterlijk nogal opvielen, ontstonden er al snel plannen om onderduikers via internationale ontsnappingsroutes in veiligheid te brengen. Dit werd echter in de loop van de oorlog steeds moeilijker. Door verraad en onvoorzichtigheid slaagden lang niet alle acties. Toch wist de Westerweelgroep onderduikers in veiligheid te brengen met bijvoorbeeld tewerkstelling bij de *Organisation Todt* in Frankrijk, en hielpen ze zo'n 70 pioniers via Spanje te ontkomen.

Het non-conformistische karakter van de groep leidde echter ook tot overmoedige en weinig professionele acties. Schippers toont hoe het gebruik van wapens in bepaalde situaties voor sommigen onvermijdelijk bleek, maar dat desondanks de principiële opstelling van het pacifistische deel van de groep stand hield. In de loop van 1944 moest de groep haar werkzaamheden inperken of beëindigen, omdat deze door de bezetter steeds verder was ontmanteld. Hoeveel mensen door de Westerweelgroep gered zijn, weet Schippers niet met zekerheid te zeggen. In de loop van 1943 had de groep zo'n 300 ondergedoken Palestinapioniers onder zijn hoede. Met enige voorzichtigheid kan volgens Schippers gesteld worden dat met hulp van de organisatie zo'n 250-275 pioniers uit de handen van de Duitse bezetter wisten te blijven.

De beide studies laten zien dat er, naast een stimulerende, inspirerende en/of legitimerende rol van ideologie of religie, bij de onderzochte organisaties sprake lijkt te zijn van bepaalde persoonlijke eigenschappen en waarden bij de medewerkers. In combinatie met het ontstaan van noodzaak, kunnen die persoonlijkheidskenmerken bijdragen aan het ontwikkelen van een actieve verzetshouding in crisistijd. In *Knokploegen* concludeert Hilbrink verder dat voor de door hem onderzochte mensen vooral een verzuilde samenlevingsstructuur en sociale omgeving stimulerend werkten bij het vormen van organisatieverbanden en verzetswerk – een conclusie die hij veralgemeniseert in zijn epiloog. Dat die vlieger toch niet altijd opgaat, laat Schippers zien in zijn studie. De verschillende groepen mensen met een marginale maatschappelijke positie in de Westerweelgroep wisten juist buiten de kaders van het verzuilde Nederlandse bestel zich te organiseren en samen te

werken. Met deze contradictie leggen beide auteurs een probleem bloot dat doorgetrokken kan worden naar de Nederlandse verzets-historiografie als geheel: de geschiedschrijving van het verzet lijkt vooral fragmentarisch van aard te zijn en zich voornamelijk schuil te houden in werken over specifieke groepen, lokaal-historische onderzoeken en biografieën. De vraag blijft wat een specifieke en persoonlijke insteek mogelijk kan betekenen voor de (academische) reikwijdte van verklaringen en conclusies over het ontstaan, functioneren en de aard van verzet in meer algemene zin. Dat neemt niet weg dat de werken van Hilbrink en Schippers merkbaar gebaseerd zijn op uitgebreid archiefonderzoek en een levendige inkijk bieden in boeiende persoonlijke geschiedenissen.

Milan M. van Lange, Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam

Gert Oostindie, *Soldaat in Indonesië 1945-1950. Getuigenissen van een oorlog aan de verkeerde kant van de geschiedenis* (Prometheus; Amsterdam, 2015) 383 p., ill., tbl., grf., €29,95 ISBN 9789035143494

De wreedhedennota

Eindelijk, dit is een boek waar we op hebben gewacht. Vijfenveertig jaar na de publicatie van de eerste serieuze studie over het gebruik van geweld door het Nederlandse leger in Indonesië (J.A.A. van Doorn en W.J. Hendrix, *Ontsporing van geweld*), publiceert Gert Oostindie, directeur van het KITLV en hoogleraar Geschiedenis aan de Universiteit Leiden, dit boek. *Soldaat in Indonesië* is het eerste resultaat van het enkele jaren geleden genomen initiatief van verschillende Nederlandse instituties om een grootschalig onderzoek te doen naar het militaire optreden van Nederland in Indonesië in de periode 1945-1950.

Gedurende de afgelopen 45 jaar domineerde de vraag naar 'goed en fout' het publieke debat over het Nederlandse geweld in Indonesië. Dit blijkt uit de erkenning van veteraan Joop Huetting op de Nederlandse televisie over gewelddadige acties van zijn troepen (1969), de *Excessennota* (1969) die de gebeurtenissen in Indonesië expliciet als 'excessen' karakteriseert, de spijtbetuiging van toenmalig Minister van Buitenlandse Zaken Bernard Bot aan de slachtoffers van Nederlandse politionele acties (2005) en een spijtbetuiging van de Nederlandse regering aan slachtoffers van het geweld in Rawagede (2011).

De vragen die Oostindie in zijn boek stelt, zijn anders en hebben betrekking op de aard van het geweld. Waarom en hoe hebben de Nederlandse militairen 'oorlogsmisdaden' gepleegd? Wat is het patroon hierin? Hoe herinneren (of vergeten) deze soldaten (zich) het geweld en wat zijn de gevolgen van het geweld op het leven van de soldaten na de oorlog? Sommige historici en sociologen (J.A.A. van Doorn, W.J. Hendrix, Loe de Jong, Willem IJzereef en Stef Scagliola) hebben geprobeerd om een aantal van deze vragen te beantwoorden, met een verschillende mate van succes. Oostindie beschrijft in dit boek de complexiteit van het geweld via nooit eerder onderzochte bronnen: 659 egodocumenten (brieven, dagboeken, gedenkboeken en memoires, ruim 100.000 bladzijden!) geschreven door 1.352 Nederlandse militairen.

De belangrijkste kracht van het boek is dat het laat zien onder welke omstandigheden extreem geweld makkelijk uit te voeren werd (en nog steeds wordt). Het optreden van het Nederlandse leger in Indonesië kan worden samengevat als een 'wreedhedennota'. Een aantal factoren zorgde ervoor dat het buitensporig geweld van het Nederlandse leger herhaaldelijk voor kwam en wijdverspreid was. Daarbij kan gedacht worden aan spanning, woede (ten opzichte van de kritische pers in Nederland, 'de hoge heren die veilig in Batavia en Den Haag zaten' (p.113), de internationale opinie en de commandant van de strijdkrachten), rassenhaat (de inheemse bevolking als 'apen' en 'varkens'), angst (voor een plotse aanval van de Republieken) en interne problemen (rivaliteiten en gevechten tussen de strijdkrachten, zoals tussen Koninklijke Landmacht en mariniers, verwonding en de dood van collega's, verminderde steun van inheemse soldaten en overmatig *esprit de corps*), enz. Erger nog was het feit dat de bij de oorlogsmisdaden betrokken militairen niet be-

straft werden (p.165-166), om op die manier de eenheid en het moreel van de troepen te behouden.

De militairen rechtvaardigden hun gewelddadige acties met verschillende argumenten. Ze stelden bijvoorbeeld dat ze slechts hun opdracht uitvoerden, of dat ze wraak namen, dat inheemse KNIL'ers gewelddadiger waren of de Indonesiërs bruter, dat elke oorlog vuil was of dat in deze omstandigheden het adagio 'better safe than sorry' gold.

Soldaat in Indonesië documenteert de vele soorten wreedheden van het Nederlandse leger, zoals standrechtelijke executies, fusillades, mishandelingen en brandstichting. Oostindie classificeert de wreedheden als 'oorlogsmisdaden' (die hij definieert als 'schendingen van de wetten en gebruiken zoals van toepassing tijdens gewapende conflicten toen en nu') en vermeldt dat deze in meer dan de helft van de egodocumenten gerapporteerd werden. Verder stelt hij dat oorlogsmisdaden niet incidenteel maar structureel voorkwamen (p.151). Hij verdeelt de oorlogsmisdaden in drie types: 1) buiten het kader van militair optreden, 2) in het kader van militair optreden (mechanisch geweld en contactgeweld) en 3) overige.

In het hoofdstuk 'De missie' beschrijft Oostindie de situatie in Nederland vóór vertrek naar Indonesië. Hierbij concentreert hij zich op regeringspropaganda en de werving van Nederlandse jongeren voor het leger. De meeste van deze jonge mannen geloofden dat het een patriottische en avontuurlijke missie betrof. Sommigen weigerden echter om naar Indonesië uitgezonden te worden, omdat ze het gevoel hadden dat er iets mis was met deze oorlog. Het laatste deel, 'Thuiskomst', gaat over de ervaringen van Nederlandse soldaten na terugkomst uit Indonesië. De belangrijkste facetten die hierin beschreven worden zijn de wijdverspreide teleurstelling onder degenen die terugkeerden, het omgaan met een

verloren oorlog, onwennigheid en vervreemding, moeite om werk te vinden, het optreden van posttraumatische stress-stoornissen (PTSS), het stigma van moordenaar, zelfbeklag en weinig steun van de overheid.

Het boek eindigt met een grondige samenvatting. Oostindie stelt hierin dat hij hoopt dat door het heropenen van de discussie over het Nederlandse geweld er ook publicaties over het geweld van Indonesische zijde zullen verschijnen. Overigens is naar dit onderwerp door onder andere Ibrahim (2004), Frederick, Poeze, Heidhues en Zara (in Luttikhuis en Moses ed., 2014) al eens onderzoek gedaan.

Er zijn enkele opmerkingen over dit boek te maken. Het gaat hier uiteraard om wetenschappelijk onderzoek. Maar om het boek in de bredere context van de rechtszaken te plaatsen die door nabestaanden van de slachtoffers van het Nederlandse geweld worden gevoerd, is het zaak dat de auteur ook iets zegt over de vraag of de erkenning van geweld en wetenschappelijk bewijs daarvoor een rol kunnen spelen in de rechtbank. Een tweede opmerking hangt samen met de bewering van Oostindie dat het door TNI-militairen gepleegde geweld plaatsvond op instructie van de tweede man van de TNI, Nasution (p.145). Deze stelling moet nader worden onderzocht, omdat de acties van het leger niet afhingen van een commandant. Tot slot besteedt de au-

teur geen aandacht aan Indonesische egodocumenten. Uit mijn eigen onderzoek in Padang, West Sumatra, blijkt dat er tientallen egodocumenten beschikbaar zijn van de hand van TNI-militairen en guerrilla's. Daarin schreven zij zowel over geweld van Indonesische als van Nederlandse zijde. Ongetwijfeld is er een enorme hoeveelheid egodocumenten beschikbaar in verschillende steden in Indonesië.

Niettemin is het boek als geheel een belangrijk werk en een goede aanvulling op de historiografie over het Nederlands-Indonesische conflict. *Soldaat in Indonesië* is waardevol voor degenen die geïnteresseerd zijn in de complexiteit van de oorlog tussen Indonesië en Nederland, in de genealogie van het Nederlandse geweld in Indonesië, in erkenning van het geweld en gemaakte fouten (maar ook rechtvaardiging voor geweld) en het proces van herinnering aan de oorlog in de naoorlogse tijd. Na de Indonesische vertaling (september 2016) wordt dit boek hopelijk ook in het Engels vertaald, als antwoord op de toenemende aandacht voor deze oorlog, niet alleen in Nederland en Indonesië, maar ook in de Angelsaksische wereld.

Muhammad Yuanda Zara, NIOD / Universiteit van Amsterdam

Klaartje Peters, *Een doodgewoon kabinet. Acht jaar Paars 1994-2002* (Boom; Amsterdam, 2015) 320 p., ill., tbl., €19,90 ISBN 9789461056818

Terugblikken op Paars

In de bloedhete zomer van 1994 draaide een roze limousine de klinkers van het Binnenhof op. Uit de wagen stapte een triomfantelijke Hans van Mierlo, de onbetwiste leider van D66. Om te vieren dat de onderhandelingen

over het 'Paarse' kabinet succesvol waren verlopen, had hij zijn entree willen maken in een paarse slee. Die had hij zo gauw niet kunnen vinden, vandaar dat het een roze limo was geworden.

Voor Van Mierlo mocht dat de pret niet drukken. Vooral hij was groot voorstander van een regeringscombinatie van PvdA-VVD-D66. Paars dus, genoemd naar de mix van de kleuren rood (PvdA) en blauw (VVD). De verwachtingen waren hooggespannen nu voor het eerst sinds 1918 geen enkele confessionele partij deelnam aan het kabinet. De langdurige dominantie van het CDA was eindelijk gebroken en een nieuwe bestuursstijl zou korte metten maken met stroperigheid, gekonkel en handjeklap. Bovendien zouden voor het eerst in meer dan veertig jaar socialisten en liberalen samen in een kabinet zitting nemen.

Wim Kok (PvdA) die tussen 1994 en 2002 twee kabinetten met dezelfde combinatie van partijen zou leiden, temperde bij aanvang de verwachtingen. In reactie op de grote woorden van Van Mierlo zei hij dat het een 'doodgewoon kabinet' betrof, weliswaar met een 'bijzondere samenstelling'. Het beeld van Paars wordt gedomineerd door het daverende laatste half jaar van het kabinet, met de aankondiging van Koks vertrek, de terroristische aanslagen in Amerika, de wervelende opkomst van Pim Fortuyn en het NIOD-rapport over Srebrenica. Over het *annus horribilis* 2002 hebben wetenschappers en journalisten inmiddels boekenplanken volgeschreven. Maar wat is bekend over de Paarse kabinetten? Wat hadden zij tot stand gebracht? Hoe bijzonder of hoe 'doodgewoon' waren zij?

Klaartje Peters, hoogleraar Lokaal en regionaal bestuur aan de Universiteit Maastricht, ging met deze vragen aan de slag. Zij was ambtelijk secretaris van de D66-fractie in de Tweede Kamer in de jaren 1998-2001 en heeft dus letterlijk met haar neus bovenop de Paarse politiek gestaan. Die betrokkenheid is terug te lezen in het boek: D66 krijgt relatief veel aandacht, niet altijd in positieve zin overigens. Peters dook in de contemporaine geschiedenis en baseerde haar boek naast ar-

chiefonderzoek voor een belangrijk deel op *oral history*. Zij interviewde bijna alle politieke kopstukken uit die tijd: 23 oud-ministers en 7 oud-staatssecretarissen en de belangrijkste fractievoorzitters van de oppositie. Het is een gemis dat Peters uitgerekend Hans van Mierlo, de *godfather* van Paars, niet meer heeft kunnen spreken; hij overleed in 2010. De hoofdrolspelers worden frequent sprekend opgevoerd. De benadering doet denken aan *Regerendewijs* waarin PvdA'ers Peter Rehwinkel en Jan Nekkens kort na de verkiezingen van 1994 de PvdA-bewindslieden de balans lieten opmaken van hun deelname aan het kabinet-Lubbers III, al is het boek van Peters veel meer dan een interviewboek.

Het nadeel van de door Peters gehanteerde methode is dat het soms onduidelijk is welke keuzes zij heeft gemaakt bij het opvoeren van (lange) citaten. Soms verwacht de lezer tegengas bij beweringen. Zo kan Pronk zonder tegenspraak zeggen dat hij het was geweest die Kok overeind had gehouden gedurende de moeizame WAO-discussies tijdens het derde kabinet-Lubbers.

Het onderzoek naar de bijzonderheid van de Paarse kabinetten begint met een schets van de lange aanloop. Peters nuanceert het belang van het Des Indes-beraad en wijst op de rol die CDA-fractievoorzitter en beoogd minister-president Brinkman in 1994 speelde. Zijn strategische fouten waren cruciaal voor de totstandkoming van Paars. Door het hele boek heen benadrukt de auteur dat politieke verhoudingen niet los te zien zijn van persoonlijke verhoudingen. Buitenlandse politiek of de strijd om de sociale zekerheid komen slechts zijdelings aan bod. Paars, met name het eerste kabinet, was bijzonder en werd een succes omdat het klikte tussen de bewindslieden. De graflucht die boven Lubbers III hing, maakte plaats voor limoenen, aldus *Telegraaf*-journalist Emile Bode. Er mocht ge-

lachen worden in vak K en de bereidheid elkaar wat te gunnen droeg bij aan een goede sfeer, al leidden de hanengevechten tussen Zalm (Financiën-VVD) en Melkert (Sociale Zaken-PvdA) tot spanningen in de ministerraad. De economische rugwind die het kabinet in de loop van eerste periode kreeg, gaf bewegingsvrijheid. Van de door D66 zo vurig verlangde bestuurlijke vernieuwing en immateriële wet- en regelgeving kwam in het eerste kabinet echter weinig terecht. De verklaring, zo be- toogt Peters overtuigend, ligt bij de desinter- resse van PvdA en VVD en de onervarenheid van D66.

In het tweede Paarse kabinet, met het dikste regeerakkoord ooit, waren wel afspra- ken opgenomen, maar toen was voor D66 het tij gekeerd. Als electoraal gekrompen coalitie- partner werden de Democraten fijngemalen tussen de sterke polen PvdA en VVD. Na 1998 speelde Paars II op zeker en was het gedaan

met het elan. Veel bewindslieden keerden te- rug, soms met een andere portefeuille en er kwamen figuren bij die hun sporen ruim- schoots hadden verdiend in het openbaar be- stuur. Zalm omschreef het als 'een retrokabi- net met wat krasse knarren uit het verleden'. De verhoudingen werden stroever en de kabi- netscrisis van 1999 sloeg met name bij D66 diepe wonden.

De terugblikken op de ineenstorting van Paars en de moord op Pim Fortuyn in het laat- ste hoofdstuk laten zien dat de schok nog lang niet is verwerkt. De hoofdpersonen sparen el- kaar en zichzelf niet bij hun analyse waarom het zo fout liep. Peters' beschrijving van acht jaar Paars is een aantrekkelijk, verfrissend boek over praktische politiek.

Anne Bos, Centrum voor Parlementaire Ge- schiedenis, Nijmegen

Fenneke Sysling, *De onmeetbare mens. Schedels, ras en wetenschap in Nederlands-Indië* (Vantilt; Nijmegen, 2015) 191 p., ill., krt., €19,95 ISBN 9789460042195

Een ijdele wetenschap? De geschiedenis van de antropologie in Nederlands-Indië

In juli 1950 publiceerde de UNESCO in reactie op de Holocaust de 'Verklaring omtrent ras'. De tekst, opgesteld door vooraanstaande we- tenschappers, verklaarde dat het begrip ras geen biologische basis heeft. Daarmee werd het wetenschappelijke fundament van ra- cisme weggeslagen. Maar intussen blijven ver- schillen tussen mensen een belangrijk maat- schappelijk vraagstuk. Studies die inzicht ge- ven in hoe onze ideeën over ras tot stand zijn gekomen zijn dus uiterst actueel.

Het proefschrift van Fenneke Sysling on- derzoekt de werkzaamheden van Nederlandse antropologen in Nederlands-Indië in de late

koloniale periode. Haar focus ligt op de prak- tijk van het verzamelen. Hoe kwamen de an- tropologen aan schedels en hoe lukte het ze om mensen ervan te overtuigen zich laten te meten, fotograferen of gipsmaskers van zich te laten maken? Op wat voor weerstand stuitten zij? Wat was de impact van hun werkwijze in Indonesië?

De onmeetbare mens brengt deze vragen met veel details in kaart. Het boek is goed geschreven en gestructureerd. Toch blijft het over het algemeen te dicht bij de documenten van de antropologen en ontbeert het maat- schappelijke context. Hoofdstukken 1 tot en

met 3 brengen de belangrijkste werkzaamheden in beeld: het verzamelen van schedels en het meten, fotograferen en maken van gipsmaskers. Hoofdstuk 4 volgt de antropoloog Herman ten Kate en zijn onderzoek naar de 'raciale Wallace-lijn'. In het daaropvolgende hoofdstuk staan Jo Kleiweg de Zwaan en de hoogtijdagen van de fysische antropologie centraal. Het laatste hoofdstuk is gewijd aan Hendrik Bijlmer en de pygmeeënkoores in Nieuw-Guinea.

Antropologisch onderzoek werd gekenmerkt door de tegenstrijdigheid dat uiterlijke verschillen tussen menselijke groepen weliswaar duidelijk waarneembaar waren, maar dat deze verschillen wetenschappelijk gezien niet hard konden worden gemaakt. De grenzen waren altijd fluïde en individuele verschillen binnen een groep bleken groter dan die tussen de groepen onderling. De antropologen waren dus merendeels voorzichtig in hun evaluatie van rassenverschillen en beperkten zich tot het publiceren van data zonder conclusies. Opvallend is hun subjectieve terminologie.

Antropologie was vroeger vooral een kwestie van verzamelen. Syslings boek geeft veel details over de openheid en de weerstand van de bevolking richting het lichamelijke onderzoek. De antropologen gebruikten geld, snoep of foto's van vrouwen van andere eilanden als aansporing. De rol van de politie, die de antropologen vaak op hun reizen begeleidde, blijft onderbelicht. Daarentegen benoemt Sysling wel dat de schedels vaak afkomstig waren van slachtoffers van koloniaal geweld en dat veel metingen in gevangenissen werden gedaan.

Sommige proefpersonen vroegen om certificaten van afstamming en daarin waren de antropologen heel toeschietelijk. Immers waren niet alleen de antropologen geïnteresseerd in etnische verschillen, maar ook de lokale bevolking. Het onderscheid dat de antropolo-

gen van toen maakten uit zich vaak nog in etnische conflicten in het Indonesië van vandaag. Bij de genocide in Rwanda kwam de twijfelachtige rol van de fysische antropologen al eens eerder naar voren, maar Sysling zwijgt over hun rol bij het verspreiden van ideeën over rassenverschillen in Indonesië.

Überhaupt wordt in het boek verbazingwekkend weinig gesproken over de relatie met de buitenwereld, met name over de concurrentie tussen 'menswetenschappers' onderling, de verhouding met de overheid en de wisselwerking met de maatschappij waarin rassenverschillen een grote rol speelden. Eerst de vraag van hoe de antropologie zich tegenover andere disciplines kon handhaven. Sysling schrijft dat in de jaren dertig van de twintigste eeuw de antropologie 'als beste "first contact" wetenschap' (p.135) werd gezien. Tegelijk schrijft zij dat van oudsher de taal- en volkenkundigen uit Leiden de meeste expertise over Indonesische mensen in huis hadden. Daarnaast hielden ook artsen en genetici zich bezig met onderzoek. Maar de lezer komt niets te weten over de concurrentie tussen de uiteenlopende wetenschappen die zich op de mens richtten. Ten tweede, de betrekking met de overheid: we krijgen niet te horen hoe de fysische antropologen de subsidies voor hun onderzoek hebben binnengehaald, met welke argumenten ze het hebben gepromoot en wie er om welke reden voor heeft betaald. De motieven van de overheid blijven over het algemeen onduidelijk. We komen alleen maar te weten dat de overheid het niet kon billijken dat antropologisch onderzoek tot onrust leidde. Toch lijkt het plausibel dat de overheid de verwachting had dat het onderzoek iets oplevert. Ten derde schrijft Sysling meermaals dat de antropologen hun resultaten aan de verwachtingen van hun publiek aanpasten. Dat is wel opmerkelijk voor wetenschappers die zoveel nadruk op de exactheid van hun

wetenschap legden. Toch wordt de lezer niets wijzer over dat publiek en hun eventuele verwachtingen.

Syslings verhaal draait, zoals de titel al suggereert, om de zinloosheid van dit antropologische project. De fysische antropologie, zoals Sysling in het besluit – ze noemt het geen conclusie – suggereert, is een onschuldige wetenschap die iets probeerde aan te tonen wat met de middelen van toen zonder genetisch onderzoek niet mogelijk was. Maar de antropologen van toen, als onderdeel van de maatschappij waarin zij leefden, geloofden daad-

werkelijk in rassenverschillen. Dat is een verschil met de genetici van vandaag die vooral bezig zijn met migratie in prehistorische tijden. Noch de antropologie van toen, noch de geschiedkunde van vandaag bestaat in een maatschappelijk vacuüm. En zonder maatschappelijke vraagstukken aan te stippen blijven de oorzaken van de antropologische praxis onbegrijpelijk en de geschiedenis anekdotisch. Dat is jammer bij zo'n belangrijk thema.

Andreas Zangger, historicus te Amsterdam

Martin Thomas, *Fight or flight. Britain, France, and their roads from empire* (Oxford University Press; Oxford, 2014) 560 p., ill., krt., £25,- ISBN 9780199698271

Dekolonisatie als keuzeproces

De comparatieve bestudering van dekolonisatie is in het laatste decennium een rijk onderzoeksveld geworden. Toch zijn bredere studies over dit thema vrij zeldzaam. Martin Shipway maakte in 2008 met zijn boek *Decolonization and its impact. A comparative approach to the end of the colonial empires* een belangrijk begin in dit veld. Met *Fight or flight* wordt hier nu een tweede standaardwerk aan toegevoegd.

Martin Thomas, een expert op het gebied van *empire* en met name van het Franse koloniale rijk, is bij uitstek geschikt om dit boek te schrijven. Ook op comparatief vlak heeft hij zijn sporen verdiend. Eerder droeg hij bij aan vergelijkende bundels over dekolonisatie (Martin Thomas ed., *European decolonization*; Martin Thomas, Bob Moore en L.J. Butler ed., *Crises of empire*) en zijn meest recente boek, *Violence and colonial order* uit 2012, betrof een comparatieve studie van koloniaal politiewerk in het interbellum.

Fight or flight is een vergelijking van de

Britse en Franse dekolonisatie in de periode 1945 tot 1965. Thomas incorporeert hierin verschillende nieuwe historiografische trends op het gebied van dekolonisatiestudies, waarvan een transnationale aanpak zeker de belangrijkste is. Traditioneel wordt de dekolonisatie-historiografie beheerst door een spanning tussen enerzijds studies gericht op de metropool en anderzijds lokale studies; recentelijk wordt dekolonisatie ook steeds vaker geplaatst in de internationale context van de Koude Oorlog. Thomas slaagt er echter uitstekend in aan al deze drie dimensies recht te doen. Naast politiek en samenleving in Groot-Brittannië en Frankrijk krijgen namelijk ook de lokale antiekoloniale bewegingen en intellectuelen ruimschoots aandacht, net als de context van de Koude Oorlog en transnationale ontwikkelingen.

Niet elk van die dimensies krijgt exact evenveel aandacht; Thomas legt het zwaartepunt enigermate bij de metropoollanden. Dit betekent echter niet dat Thomas het initiatief

van dekolonisatie altijd bij de metropool legt. Dekolonisatie is door historici zowel geschilderd als een vanuit de metropool aangestuurd, of juist als een wanordelijk, geïmproviseerd proces. Thomas kiest eenduidig voor dat laatste en benadrukt eveneens dat er niets 'historisch onvermijdelijks' in het proces zat.

De rol van geweld in het dekolonisatieproces is een andere belangrijke historiografische kwestie. Waarom verliep dekolonisatie op de ene plek veel vreedzamer dan op de andere? Dit is Thomas' centrale vraag en bij de beantwoording ervan dienen de titelwoorden 'fight or flight' als zijn leidmotief. Volgens de auteur stonden de koloniale machten bij elk opkomend koloniaal conflict namelijk steeds voor die keuze: 'vechten' of 'vluchten'. Hetzelfde gold voor hun antiekoloniale opponenten: ook zij moesten overal de afweging maken tussen gewapend verzet of het vreedzaam nastreven van hun doelen. Hoe die keuzes uitvielen werd door vele factoren beïnvloed, zoals Thomas elke keer nauwkeurig uiteenzet. Daarbij beperkten ongewilde lokale ontwikkelingen de koloniale machten vaak aanzienlijk in hun keuzeruimte.

De auteur weet overtuigend aan te tonen dat het deze steeds wisselende keuzes waren die de escalatie of non-escalatie van geweld verklaren. In Frans-West-Afrika bijvoorbeeld kozen de antiekoloniale bewegingen bewust voor een vreedzame dekolonisatiestrategie, omdat ze erkenden dat de naoorlogse constructie van de *Union Française* genoeg ruimte bood om hun doelen van raciale gelijkheid en autonomie geweldloos na te streven. In Frans-Indochina daarentegen koos de Franse koloniale bureaucratie moedwillig voor oorlog, terwijl het in Algerije de Franse regering was die toegaf aan de eisen van de kolonisten en de oorlog liet escaleren.

Door het vergelijkende perspectief weet Thomas ook een paar algemene verschillen

tussen Frankrijk en Groot-Brittannië te identificeren. Economische overwegingen evenals een voorkeur voor geleidelijkheid en compromis speelden algemeen een prominentere rol aan de Britse kant, terwijl in Frankrijk dekolonisatie voor grotere politieke verdeeldheid zorgde en een diep civiel-militair antagonisme creëerde. Tegelijkertijd moeten de verschillen ook niet overdreven worden. Zo wordt Algerije vaak als een uniek geval gezien, maar kwalitatief blijkt het conflict zeer vergelijkbaar met het Britse neerslaan van de Mau Mau-opstand in Kenia.

Thomas rekent ook af met populaire mythes zoals het veronderstelde sterk asymmetrische karakter van dekolonisatieoorlogen; ook de invloed van het Amerikaanse anti-imperialisme ziet hij als overschat. Wel werpt de auteur helaas een enkele keer vragen op die hij vervolgens niet werkelijk beantwoordt, zoals bijvoorbeeld over de oorsprong van de 'cognitieve dissonantie' (xii) tussen Europese voorstanders en critici van *empire*.

Thomas' hoofdstukken behandelen in enigszins chronologische volgorde de verschillende regionale dekolonisaties. De auteur vergelijkt elke behandelde case met een gelijktijdig Brits of Frans conflict, waarbij hij steeds weer verkent hoe beide landen elkaars conflicten waarnamen. Zo toont hij hoe ontwikkelingen in het ene *empire* invloed hadden op het andere: 'Britain and France travelled their difficult roads from empire together' (p.370). In combinatie met Thomas' aandacht voor internationale organisaties levert dit regelmatig een werkelijk transnationaal perspectief op.

Indrukwekkend is de gedetailleerdheid waarmee Thomas de verschillende (bekende en minder bekende) cases behandelt. Zijn kennis van de secundaire literatuur is simpelweg adembenemend en de hoeveelheid geraadpleegd archiefmateriaal groot. Veel aandacht gaat vanzelfsprekend uit naar politieke

en militaire processen. Maar Thomas gaat verder dan dat; typisch voor de auteur is onder andere de nadruk op sociaaleconomische veranderingen. Daarnaast beschrijft Thomas bijvoorbeeld de veranderende publieke mentaliteiten en komt ook het thema *gender* aan bod.

Uitstekende inleidende hoofdstukken over het interbellum en de Tweede Wereldoorlog maken duidelijk dat de auteur de oorsprong van de dekolonisatie deels al in het interbellum lokaliseert. Hij relateert daarmee het belang van het vaak veronderstelde 'keerpunt 1945'. Ook zijn epiloog is zeer de moeite waard, met vele interessante observaties die prikkelen tot verder nadenken.

Martin Thomas slaagt erin zijn gedetail-

leerde vertoog te combineren met een levendige vertelstijl, ofschoon de zinsbouw in een enkele zin eleganter had gekund. Ingevoegde korte verhalen verlevendigen het boek, maar houden de lezer ook regelmatig de extreme gewelddadigheid van veel dekolonisatieoorlogen voor ogen, of wijzen op de relevantie van het thema voor onze huidige samenlevingen.

De conclusie moge duidelijk zijn: dit is een meer dan uitstekend boek, dat zowel als geschiedenis van de verschillende dekolonisatieprocessen als in zijn algehele analyse van de Brits-Franse dekolonisatie absoluut overtuigt.

Tom Menger, Universiteit van Amsterdam

Anna Wolf-Powęska, *Memory as burden and liberation. Germans and their Nazi past (1945-2010)* (Peter Lang; Frankfurt am Main, 2015) 419 p., €74,95 ISBN 9783631640517

Liesbeth Hoeven, *Een boek om in te wonen. De verhaalcultuur na Auschwitz* (Verloren; Hilversum, 2015) 310 p., ill., €29,- ISBN 9789087044916

Visies op herinneringscultuur

Bij zijn aantreden als bondskanselier in 1963 proclameerde Ludwig Erhard 'das Ende der Nachkriegszeit'. Economische groei, politieke stabiliteit en *Westbindung* hadden van West-Duitsland een stabiele democratie gemaakt. De zichtbare sporen van de oorlog – de materiële verwoesting – waren bovendien grotendeels verdwenen. Het was vervolgens tijd om de blik op de toekomst te richten.

Ook in die tijd was deze uitspraak al omstreken. Critici zagen het als wegglopen van de verantwoordelijkheid voor de Duitse schuld. Medestanders vonden juist dat het tijd was voor Duitsland om de betrekkingen met andere landen te normaliseren. Het is een discussie die qua inhoud veel weg heeft van de *Historikerstreit* en de *Geschichtspolitik* van Hel-

mut Kohl uit de jaren tachtig. Toch is deze discussie uit de jaren zestig veel minder bekend en wordt ze in overzichtswerken over de veelbeschreven Duitse *Vergangenheitsbewältigung* minder vaak genoemd.

Bovenstaand voorbeeld is afkomstig uit *Memory as burden and liberation, Germans and their Nazi past (1945-2010)* van de Poolse historica Anna Wolff-Powęska. De monografie verscheen oorspronkelijk in het Pools in 2011. Het is een uitvoerig overzichtswerk van de geschiedenis van de Duitse omgang met het naziverleden waarbij bekende en minder bekende publieke debatten aan bod komen.

De studie begint met een theoretisch hoofdstuk over de belangrijkste kwesties binnen de *memory studies* zoals de relatie tussen

herinneren en vergeten, geschiedenis en herinnering, en identiteit en herinnering. Helaas openbaart zich in dit hoofdstuk een manco dat het hele boek parten speelt: de gebruikte literatuur is enigszins gedateerd en voornamelijk afkomstig uit Duitsland en Polen. De omvangrijke Engelstalige literatuur over dit thema wordt grotendeels genegeerd.

De kern van het boek bestaat uit drie inhoudelijke hoofdstukken, voornamelijk gebaseerd op secundaire literatuur. Achtereenvolgens worden de herinneringscultuur van het bezette Duitsland (1945-1949), het gedeelde Duitsland (1949-1990) en het verenigde Duitsland (1990 tot ongeveer 2000) beschreven. Wolff-Powęska beschrijft uitvoerig de *transitional justice* van na 1945. Interessant is dat ze veel tijdgenoten aan het woord laat. Ze citeert bijvoorbeeld uitvoerig uit de protocollen van de Neurenberger-processen om het mentale klimaat uit die tijd aan te tonen. Hoewel misschien weinig verrassend, blijft het schokkend om te lezen hoe nationaalsocialistisch gezind de Duitsers toen nog waren.

In het hoofdstuk over het gedeelde Duitsland wordt zowel de omgang met het naziverleden in de DDR als in de BRD besproken, al komt de communistische staat er bekaaid vanaf. In de DDR was openlijke discussie over het Derde Rijk niet mogelijk. De visie op het verleden werd bepaald door het antifascistische gedachtegoed. Hoe anders was dit in de Bondsrepubliek. Wolff-Powęska beschrijft de moeizame zoektocht naar een nationale identiteit van een gedeelde natie met een zwaar beladen verleden. Welk positief zelfbeeld moesten de West-Duitsers daaruit destilleren? Vooral de onbekende debatten uit de jaren vijftig en zestig, zoals bovengenoemd Erhard-debat, zijn de moeite van het lezen waard. Uiteraard ontbreken ook de bekende debatten niet zoals de *Fischerkontroverse* en de *Historikerstreit*.

De val van de muur bracht andermaal een herinneringsgolf teweeg. Wolff-Powęska gaf het hoofdstuk over de herinneringscultuur van het verenigde Duitsland de toepasselijke titel 'een marathon van herinnering'. Het staat geheel in het teken van de bekende debatten uit de jaren negentig, over de Wehrmacht-tentoonstelling, Goldhagen, Martin Walsers toespraak en het Holocaustmonument in Berlijn. Erudiet beschrijft ze de verhitte discussies, al zoekt de lezer – net als in de overige hoofdstukken – vergeefs naar vernieuwende interpretaties. Het zou de levendigheid van het boek ten goede zijn gekomen als Wolff-Powęska meer stelling had genomen en een these had verdedigd. Naar eigen zeggen laat ze conclusies achterwege, aangezien het onderwerp van het boek geen einde heeft – de herinnering aan de naziperiode gaat verder.

Persoonlijk engagement komt wel duidelijk naar voren op die plaatsen waar de auteur het Poolse perspectief op het naziverleden inbrengt. Wolff-Powęska is expert in Poolse-Duitse betrekkingen en illustreert deze kennis geregeld wanneer ze Duitsland met Polen vergelijkt of de Poolse reacties op de Duitse omgang met het verleden toont. Voor de internationale lezer zijn dit de meest lonende passages. Het duidelijkst gebeurt dit in het slothoofdstuk, waarin de geschiedenis van enkele herdenkingsdagen wordt beschreven. Aan de hand van 1 september, de Duitse inval in Polen in 1939 en het begin van de Tweede Wereldoorlog, illustreert Wolff-Powęska dat het lot van de Polen lange tijd in Duitsland werd genegeerd. Dit had met hardnekkige vooroordelen over Polen in Duitsland te maken, die soms tot op de dag van vandaag empathie met Poolse slachtoffers in de weg staat.

Het andere hier te bespreken boek over herinneringscultuur staat juist bol van de theses en interpretaties. Een gebrek aan visie kan Liesbeth Hoeven niet worden onzegd. In haar

proefschrift *Een boek om in te wonen* staat de herinneringscultuur na Auschwitz centraal. Vertrekpunt is de vraag die al decennialang de gemoederen bezighoudt: wat als de ooggetuigen van de Tweede Wereldoorlog er niet meer zijn? Heeft de herinneringscultuur nog een toekomst als de overlevenden hun verhalen niet meer kunnen vertellen? Hoeven beantwoordt die eerste vraag niet alleen bevestigend, maar geeft ook suggesties voor vorm en inhoud van die toekomst.

In plaats van de strijd aangaan met de vergetelheid stelt Hoeven een alternatieve benaderingswijze van de herinneringscultuur voor om de verhalen uit het verleden levend te houden. Ze interpreteert de herinneringscultuur vanuit een narratief dynamisch model waarbij twee typen verhalen elkaar opvolgen: *master narratives* en *counterstories*. *Master narratives* bevatten een collectief gedragen mens- en wereldbeeld, *counterstories* verzetten zich daartegen en brengen juist onderdrukte geluiden aan het licht.

Na de oorlog stond de herinnering in dienst van de wederopbouw. Het vizier was op de toekomst gericht die voorspoed zou brengen. Dit vooruitgangsgeloof berustte, aldus Hoeven, op het ideaal van een maakbare samenleving. In de jaren zestig en zeventig maakte dit *master narrative* plaats voor een pluralistisch verhaal (*counterstory*) dat minder hoopvol was. Het vooruitgangsgeloof werd ondermijnd door de herinnering aan de Holocaust die in deze periode meer in de belangstelling kwam te staan. Hoeven omschrijft deze fase in de herinneringscultuur als ondergangsgedachte; de talloze slachtoffers herinnerden aan de ondergang. In de jaren tachtig kwam er behoefte aan een hoopvol, samenbindend verhaal. Dat werd volgens Hoeven gevonden in het parool 'nooit meer Auschwitz'. De *counterstory* van pluralisme was uitgegroeid tot het nieuwe *master narrative*. Op-

nieuw was dit discours doordrenkt van een maakbaarheidsgedachte. Auschwitz gold en geldt als het absolute dieptepunt in de Europese geschiedenis.

Dit huidige *master narrative* in de herinneringscultuur is volgens Hoeven zo dominant geworden dat het de narratieve dynamiek tot stilstand heeft gebracht. Treffend geformuleerd: "Nooit meer Auschwitz" was een uitspraak zonder tegenstanders' (p.36). Bovendien was het met Rwanda, Srebrenica en andere oorlogen een ongeloofwaardige boodschap geworden. Het uitsterven van de oorlogsgeneratie maakt de crisis in de huidige herinneringscultuur compleet, aldus Hoeven.

Hoewel de probleemanalyse slechts een deel van de dissertatie beslaat, is deze van belang om de door Hoeven geformuleerde oplossing te begrijpen. Ze pleit namelijk voor een nieuwe *counterstory*. Deze illustreert ze aan de hand van een viertal case studies, waarbij Hoeven bekende verhalen uit de herinneringscultuur analyseert als *counterstories*. Het gaat om verhalen van Art Spiegelman, Anne Frank, Charlotte Salomon, en Jochen Gerz. Hoeven ontwaart in al deze verhalen hoop op verandering en geloof in vooruitgang, ondanks de onmenselijke omstandigheden van de Tweede Wereldoorlog. Deze hoop is volgens haar een blijvende inspiratiebron voor de huidige en toekomstige generaties. Ze pleit dan ook voor een nieuw vooruitgangsgeloof in de herinneringscultuur, zij het dat dit niet gebaseerd moet zijn op een maakbaarheidsgedachte.

In haar boek schuwt Hoeven de grote woorden niet. Het is gewaagd om in een dissertatie een toekomst voor de herinneringscultuur te presenteren. Met die oplossing kan men het eens of oneens zijn, maar op haar probleemanalyse valt wel wat af te dingen. Het is de vraag of het verlies aan ooggetuigen als zo problematisch wordt gezien en het 'Nooit meer Auschwitz'-discours zo in crisis

verkeert als Hoeven veronderstelt. Ze noemt geen namen van medestanders of critici, wat het moeilijk maakt om haar gedachtegang te toetsen. Sowieso legt de auteur weinig verantwoording af voor gemaakte keuzen. De selectie van de vier casestudy's wordt amper toegelicht, evenals het gebruik van de vele theorieën die de revue passeren. Om het overzicht te bewaken kondigt Hoeven voortdurend aan wat ze gaat doen. Dat is overbodig en stoort bij het lezen.

Voor de historicus wekt het vervreemding om de herinneringscultuur enkel aan de hand van de narratieve dynamiek te beschrijven. De politieke en maatschappelijke context van *master narratives* en *counterstories* blijven te zeer buiten beeld. Deze context is ook van belang voor de haalbaarheid van de oplossing die Hoeven aandraagt. Haar pleidooi voor

een pluralistisch vooruitgangsgeloof laat zich moeilijk rijmen met de nationalistische en anti-Europese tendensen van het moment.

Niettemin valt het toe te juichen dat Hoeven zo duidelijk en origineel stelling durft te nemen in een veelbesproken onderzoeksterrein. Haar proefschrift is interessant voor iedereen die zich bezighoudt met de herinneringscultuur van de Tweede Wereldoorlog. Een duidelijke these ontbreekt bij de overzichtsstudie die Wolff-Powęska over de herinneringscultuur in Duitsland schreef. Haar monografie zal een breder publiek aanspreken dat interesse heeft in de Duitse omgang met het naziverleden, maar de specialisten zullen hier weinig verrassingen tegenkomen.

Ilse Raaijmakers, historicus te Utrecht

Sytze van der Zee, *Harer Majesteits loyaalste onderdaan. François van 't Sant 1883-1966* (De Bezige Bij; Amsterdam en Antwerpen, 2015) 448 p., ill., €29,90 ISBN 9789023496854

Het raadsel blijft bestaan

François van 't Sant (1883-1966) riep tegenstrijdige emoties op. Tot nu toe durfde niemand zich te wagen aan een volwaardige biografie over deze sfinx. Dat was logisch omdat vrijwel alle bronnen over hem en zijn duistere affaires zijn vernietigd. Journalist Sytze van der Zee heeft echter de handschoen opgenomen. Door minutieus overal snippers informatie bijeen te schrapen, probeerde hij het raadsel Van 't Sant te ontrafelen.

De geur van geheimzinnigheid rond Van 't Sant hangt samen met enkele bijzondere opdrachten die hij te vervullen kreeg. Zo moest hij vanaf 1920 als jonge hoofdcommissaris in Den Haag de overspelige escapades van koningin Wilhelmina's echtgenoot prins Hendrik voorkomen, dan wel toedekken. De af-

wikkeling van een van die affaires – rond Elisabeth le Roi – liep verkeerd. De dame in kwestie zou een buitenechtelijke relatie gehad met een inmiddels overleden diplomaat en Van 't Sant had diens familie zover gekregen een dreigend schandaal voor veel geld af te kopen. Toen twijfels rezen, bleek 'Elisabeth le Roi' onvindbaar. Van 't Sant kwam in zo'n lastig pakket dat hij zich eind 1934 genooddaakte zag ontslag te nemen. De grote vraag: had hij de boel opgelicht of wilde hij prins Hendrik afschermen?

Voor die laatste optie pleit dat het vertrouwen van koningin Wilhelmina in Van 't Sant ongeschonden bleef. Zij nam hem in 1940 mee naar Londen als haar particulier secretaris. Daarnaast werd hij hoofd van de inlichtingen-

dienst. De stoïcijnse Van 't Sant werd echter door velen gewantrouwd en verdacht van het verraden van verzetsstrijders. De toenemende geruchtenstroom maakte zijn positie dicht bij de vorstin onhoudbaar.

Veiligheidshalve besloot Van 't Sant na de oorlog in Engeland te blijven. In 1947 raakte hij zijdelings betrokken bij (mislukte) coupplannen van oud-premier Pieter Sjoerds Gerbrandy en 'soldaat van oranje' Erik Hazelhoff Roelfzema. Zij wilden vanwege het dreigende verlies van 'ons' Indië de macht grijpen. Van 't Sant was gevraagd Wilhelmina hierover in te lichten.

Ook na de oorlog bleef Van 't Sant bij de Oranjes in beeld. Juliana en Bernhard achtten hem zo hoog dat hij in 1955/1956 een bemiddelende rol kreeg in de huwelijks crisis op Paleis Soestdijk. Deze crisis werd aanvankelijk genoemd naar 'gebedsgenezers' Greet Hofmans, een vrouw voor wie de volgens zijn biograaf 'spirituele' Van 't Sant veel respect had. Hij was in die jaren ook regelmatig te gast op de Oude Loo-conferenties – door Juliana geïnitieerde en door de kring rond Hofmans georganiseerde religieuze bijeenkomsten. Was hij daar vanwege zijn religieuze belangstelling of (ook) voor de beveiliging van Juliana?

Over Van 't Sant is in de loop der tijd al aardig wat geschreven. Het was Loe de Jong die in 1979 in deel 9 van zijn *Het Koninkrijk der Nederlanden tijdens de Tweede Wereldoorlog* de affaire-Le Roi oprakelde. De Jong meende dat de vrouw in kwestie zowel met de diplomaat als met prins Hendrik een affaire had gehad en nam het daarmee voor Van 't Sant op. Vervolgens bogen de journalisten Arlman en Mulder zich over de kwestie. In *Van de prins geen kwaad* (1982) concludeerden zij dat 'Elisabeth le Roi' een schuilnaam was voor Alice van Hemert, met wie prins Hendrik vermoedelijk een relatie had gehad.

Hoewel Sytze van der Zee het boek van

Mulder en Arlman 'goed gedocumenteerd' noemt, neemt hij hun conclusies niet over. Hij doet geen harde uitspraken over Van 't Sant omdat de bronnen daarvoor tekortschieten. Wel zet Van der Zee alles consciëntieus op een rijtje en gebruikt daarbij aanvullend en tot nu toe ongebruikt materiaal. Want weliswaar hadden Van 't Sant en diens dochter al hun documenten prijsgegeven aan het vuur, in andere archieven liggen nog wel brieven van en over hem die tipjes van sluiers oplichten.

Op grond daarvan voegt Van der Zee vooral over de jeugd jaren en zijn werk in Rotterdam en Utrecht het nodige toe aan de bestaande literatuur. Over de omstreden kwesties als Le Roi en de Londense jaren schetst de biograaf een uitermate genuanceerd beeld, waarbij voor- en tegenstanders aan het woord komen. Toch blijft het lastig, en eigenlijk onmogelijk, om een coherent beeld van de man te vormen. Heeft Le Roi echt bestaan? Was het wantrouwen tegen Van 't Sant in verzetskringen gerechtvaardigd? Welke rol speelde hij op de Oude Loo-conferenties? Het blijft duister.

Jammer is dat Van der Zee het in juni 2015 verschenen proefschrift van ondergetekende, *De geest van het Oude Loo*, slechts zeer gedeeltelijk heeft kunnen verwerken in deze biografie. Daardoor staan er over de Oude Loo-conferenties helaas een reeks achterhaalde clichés en regelrechte fouten in de tekst. Eveneens vervelend is dat de hoofdstukken over de Tweede Wereldoorlog soms wat warrig zijn vanwege het voortdurend op-en-neer springen in de tijd. De wel erg grote aandacht voor de coup poging van 1947 is niet goed te rechtvaardigen omdat Van 't Sant daarbij slechts de merkwaardige en nauwelijks relevante rol van boodschapper was toebedacht.

Toch hoort ook die coup poging bij de soms verrassende snippers informatie die Van der Zee heeft ontdekt. Vermoedelijk is nu wel alles bijeengebracht wat er te vinden is en in zo-

verre kan dan ook van een 'definitieve' biografie worden gesproken. Maar wel een waarin het raadsel overeind blijft, ook al valt er tussen de regels door te lezen dat de biograaf het oordeel van De Jong onderschrijft. De titel van de biografie en tussenzinnetjes waarin tegenstanders van Van 't Sant van 'absurde verdachtmakingen' worden beticht, wijzen daarop. Soms waagt Van der Zee zich aan een ka-

rakterbeschrijving zijn hoofdpersoon: die kon hoewel 'flegmatisch en beheerst, ineens emotioneel reageren'. Veel meer grip krijgen we niet op Van 't Sant. Het is jammer dat de biograaf geen eindbalans opmaakt. De lezer moet zelf een oordeel vellen – en dat is lastig. Van 't Sant blijft een sfinx.

Han van Bree, historicus te Utrecht